

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА

Д. О. Серьогіна

ЕКОНОМІКА МІСТА

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

*(для студентів денної та заочної форм навчання першого (бакалаврського)
рівня вищої освіти спеціальності 051 – Економіка)*

Харків
ХНУМГ ім. О. М. Бекетова
2021

Серьогіна Д. О. Економіка міста : конспект лекцій для студентів денної та заочної форм навчання першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 051 – Економіка) / Д. О. Серьогіна ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2021. – 115 с.

Автор канд. екон. наук, доц. Д. О. Серьогіна

Рецензент

Пушкар Т. А., кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки Харківського національного університета міського господарства імені О. М. Бекетова

Рекомендовано кафедрою економіки, протокол № 6 від 02.12.2020.

© Д. О. Серьогіна, 2021
© ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2021

ЗМІСТ

Вступ.....	4
1 Економіка міста в системі суспільних наук.....	5
1.1 Місто як значуща цілісність, як предмет теоретизування.....	5
1.2 Економіка міста як наукова дисципліна.....	8
1.3 Моделювання як інструмент урбаністичних досліджень. Формування особливого розділу сучасної економічної теорії «Економіка міста».....	11
Запитання для самоперевірки.....	16
2 Поняття міста і процесу урбанізації.....	17
2.1 Місто як соціально-економічна просторова система.....	17
2.2 Критерії визначення міст. Типологія міст.....	23
2.3 Поняття і стадії урбанізації.....	26
Запитання для самоперевірки.....	29
3 Становлення і розвиток міст і міських систем.....	30
3.1 Історичні етапи становлення і розвитку міст і міських систем.....	30
3.2 Світові тенденції розвитку міст: міжнародний досвід.....	39
3.3 Основні проблеми та тенденції розвитку сучасного українського міста.....	47
Запитання для самоперевірки.....	52
4 Економіка міста і економіка громадського сектора.....	53
4.1 Громадські блага: поняття, властивості і класифікація.....	53
4.2 Специфіка споживання і виробництва суспільних благ.....	57
4.3 Економіка міста і економіка громадського сектору. Поняття міста та урбанізації.....	59
Запитання для самоперевірки.....	64
5 Організаційно-правові основи управління містом.....	65
5.1 Система місцевого самоврядування в Україні.....	65
5.2 Функції міського самоврядування.....	67
5.3 Міська політика і міське управління.....	69
Запитання для самоперевірки.....	71
6 Ресурси розвитку міста.....	72
6.1 Ресурси розвитку міського господарства.....	72
6.2 Джерела доходів місцевих бюджетів.....	74
Запитання для самоперевірки.....	76
7 Сучасні важелі економічного розвитку міста.....	78
7.1 Інноваційно-інвестиційна модель розвитку міста: сутність, основні елементи та можливості впровадження.....	78
7.2 Соціальні процеси в містах.....	83
7.3 Складові інфраструктури міста.....	84
7.4 Екологічна політика міста.....	87
Запитання для самоперевірки.....	91
8 Стратегічне планування розвитку міста.....	92
8.1 Сутність та роль стратегії у розвитку міста.....	92
8.2 Розробка стратегії розвитку міста та плану її реалізації.....	96
Запитання для самоперевірки.....	101
9 Конкурентоспроможність та брендинг міста.....	102
9.1 Конкурентоспроможність міста в умовах ринку.....	102
9.2 Сутність і стратегії брендингу міста.....	106
Запитання для самоперевірки.....	111
Список джерел.....	112
Глосарій.....	113

ВСТУП

Мета викладання навчальної дисципліни «Економіка міста» – сформувати у студентів систематизоване уявлення про економіку міста і систему управління соціально-економічним розвитком на місцевому рівні.

Основними завданнями вивчення дисципліни «Економіка міста» є:

- визначити сутність категорії «місто», функції та роль міст в розвитку національної економіки;
- поглибити теоретичні знання студентів у сфері економіки міста;
- виявити особливості розвитку сучасних міст;
- ознайомити з основами стратегічного управління розвитком міста та забезпечення його конкурентоспроможності.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен

знати:

- існуючі підходи до визначення сутності категорії «місто», основні чинники виникнення і розвитку міст;
- основні функції та існуючі підходи до класифікації міст;
- сучасні проблеми міського розвитку в Україні та світі;
- сутність й сучасні особливості процесу урбанізації;
- економічні основи функціонування і сталого розвитку міст;
- принципи функціонування місцевого самоврядування в Україні;
- основні інструменти управління економікою міста;
- сучасні підходи до управління соціально-економічним розвитком міста;

уміти:

- користуватися різними джерелами для проведення аналізу соціально-економічного положення міста і наочно представляти результати аналізу;
- критично оцінювати соціально-економічні процеси, що відбуваються в місті;
- виявляти основні проблеми розвитку міста;
- визначати перспективи розвитку міста;

мати компетентності:

- здатність зібрати й проаналізувати вихідні дані, необхідні для розрахунків економічних і соціально-економічних показників, що характеризують існуючий стан міста;
- здатність на основі типової методики і діючої нормативно-правової бази розрахувати економічні й соціально-економічні показники, що характеризують розвиток міста;
- здатність аналізувати наявний соціально-економічний потенціал міста та оцінювати можливості його розвитку;
- здатність виявляти проблеми функціонування міст і визначати шляхи їх вирішення.

1 ЕКОНОМІКА МІСТА В СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ НАУК

1.1 Місто як значуща цілісність, як предмет теоретизування

Класична економічна теорія, акцентуючи увагу на взаємодії споживачів і виробників, попиту і пропозиції, абстрагується від просторової розподіленості конкретних ринків. Подібна теоретична абстракція цілком виправдана при формуванні базових розділів економічної науки. Однак реальна економічна життя реалізується в просторі, і дія просторових чинників істотно ускладнює картину. Значні для практичних застосувань висновки можуть бути отримані лише з урахуванням дії цих факторів.

Для економіки характерна різко виражена просторова неоднорідність. На рівні емпіричних фактів можна констатувати, що економічне життя переважно сконцентрована на території міст, що характерно для другої половини ХХ століття. Подібна концентрації спостерігається як стійке явище протягом багатьох століть, хоча конкретні розміри населених пунктів, в яких зосереджена основна частина населення, не завжди дозволяли назвати їх містами. Вони зростають разом із загальним зростанням чисельності населення, в попередні століття значна частина цих населених пунктів відповідала рівню сіл або невеликих міст.

Історична наука свідчить про стійкість феномена фокусів соціально-економічної активності протягом останніх тисячоліть на всій заселеній території земної кулі. Сама поява цивілізації пов'язане з виникненням міст, які вже тоді були місцем концентрації вищих соціально-економічних функцій: адміністративне і військове керівництво, релігія, культура, матеріальне виробництво, інновація, різні види послуг (в тому числі і інформаційних).

Перехід від абстрактної позапросторової економічної картини до реального економічного простору вимагає постулювання міст як деяких соціально-економічних сутностей. У подібній просторово конкретизованій економічній теорії вони грають не менш важливу роль, ніж суті, представлені такими основними поняттями як «виробник» і «споживач».

До кінця ХХ століття економіка міста склалася як цілісна наукова дисципліна, що представляє специфічний розділ сучасної економічної теорії. В рамках цієї теорії формально закріплено поняття міста як самостійної економічної категорії. Однак різні наукові школи різною мірою оцінюють її значущість. Для неокласичної « нової економіки міста » (New Urban Economics – NUE), з виникнення якої починається виділення « економіки міста » в особливий розділ теорії, характерно властиве позитивістському підходу зневага до подібного категоріального аналізу. Серед основних робіт цієї школи, написаних англійською мовою, можна назвати, наприклад. В рамках цього підходу місто виступає перш за все як просторове вмістилище економічних процесів, що описуються класичною економічною теорією маршаловського типу. Чи не розглядається специфіка поняття « міста » як найважливішого інструменту опису економічної реальності, що відображає реально існуючі в сучасній цивілізації форми організації економічного та соціального життя.

До початку 70-х років проблематика економіки міста не була ще в повній мірі систематизована, що визначало деяку фрагментарність цієї науки. Її концепції і моделі були орієнтовані на такі питання, як формування цін на землю, землекористування, ефективність міського транспорту, ринок міського житла, рівновазі муніципальних фінансів, пропозиція громадських послуг в мегаполісах і т.д. Лише, до початку 80-х років стало можливим в більшому ступені сконцентрувати увагу на теоріях і моделях міста. Почався процес теоретичного синтезу конкретних приватних підходів: розвинувся з довоєнної регіоналістики опис мереж міст, мікроекономічне моделювання рівноваги проживання домогосподарств, макроекономічного (макропросторового) аналізу для прогнозування зростання міст, орієнтованого на їх «експортні» можливості і т.д.

Багато фахівців, що представляють наукові школи континентальної Європи, долають обмеженість цього початкового етапу існування теорії економіки міста. В їх роботах підкреслюється основна роль тих форм просторової організації, які забезпечують саме існування ринкової економіки – цього головного об'єкта всієї економічної теорії. Це характерно вже для робіт Макса Вебера і Вернера фон Зомбарта, написаних в перші десятиліття XX століття. Як було зазначено вище, в реальній економіці вкрай істотна інноваційна роль міста, що не знайшла адекватного відображення в NUE. В даний час, в теорії економіки міста представлений підхід, в якому місто розглядається навіть як самостійний економічний агент.

В сучасних розділах теорії економіки міста, які розвинулися в останні два-три десятиліття, поступово долається вихідна обмеженість в усвідомленні специфіки «міста». Подібна обмеженість пов'язана з початковим абстрагуванням від просторових чинників і проблем локалізації соціально-економічного життя. Це було характерно для економічної теорії першої половини XX століття, періоду, коли ця теорія набула наукову зрілість. Поступово ускладнюється опис внутрішньої структури і видів функціонування міст. Особливого значення набуває проблематика «економіки розвитку», в рамках якої виявляється особлива роль окремих міст, що утворюють вищий рівень світового каркаса міст.

Саме прагнення до пошуку єдиної категорії, що забезпечує інтерпретацію багатьох явищ, є дуже типовим в історії науки. На рівні широкої абстракції феномен міста досліджується з позицій аналізу просторово розподілених взаємодій. При цьому місто розглядається як система взаємодіючих ділянок території, що описується або в рамках дискретних моделей (міні-фокуси економічної активності), або в моделях континуальної типу, орієнтованих на концепцію доступності. Останній тип моделей сходить до класичних праць фон Тюнена, написаних ще в першій половині XIX століття. Саме ці моделі, які описують моноцентричний місто, визначили початкове ядро NUE.

Подальша конкретизація поняття «місто» повинна брати до уваги соціально-економічний характер цих взаємодій. Наприклад, проблеми соціально-економічного розвитку, конфліктів в сферах виробництва і розподілу, підприємницької діяльності, інноваційної активності і т.д. Спроби

просування в цьому напрямку визначили інтерес до оптимізаційних методів і до динамічним моделям, запозиченим з техніки макроекономічного аналізу. Робляться також спроби інтегрування в теорію економіки міста типу моделей, орієнтованих на деякі аналогії з біологічними об'єктами (динамічні моделі типу «хижак – жертва»).

Ми можемо говорити про процес формування самостійної економіко-просторової категорії «місто». На наш погляд, свідченням значних успіхів цього процесу є, монографія Р. Каманьї, яка претендує на всебічне опис теорії економіки міста, в тому вигляді як вона склалася до кінця 80-х початку 90-х років.

Проте, ще рано говорити про остаточне сформованому понятті «місто». Теорія економіки міста знаходиться в даний час в деякій критичній точці свого розвитку, коли важко виявити єдину явно домінуючу тенденцію. Багата проблематика цієї науки в істотному ступені ще не охоплена загальною структурою понятійного апарату склалася теорії.

Труднощі формування категорії «місто» багато в чому обумовлені складністю соціально-економічних взаємодій на території реальних міст. По суті, вивчаючи економічне життя міст, ми спостерігаємо прояв настільки загальних засадничих соціально-економічних феноменів, як ринкова економіка (з її механізмами виробництва і розподілу), держава, економічний простір, локальні громадські блага, інновація і т.д. Пізнання феномену міста передбачає конкретизацію загальних методологічних опозицій «штучне – природне», «організоване – стихійне», «промислове – аграрне», «індивідуалістична колективне», «юридичне – етичне» і т.п. Спроби подібного систематизування можна знайти вже в працях Гегеля.

Економіка міста є відносно молодим розділом економічної науки, в порівнянні, наприклад, з таким класичним розділом як мікроекономіка. Процес становлення специфічної галузі досліджень, пов'язаних з економікою міста, розгортався протягом більш ніж двох століть. Уже в працях Адама Сміта вельми детально опрацьовуються базові теоретичні концепції, пов'язані з містами та їхніми функціями. Закладаються початкові уявлення, які в подальшому привели до формування понять локальних зовнішніх ефектів і, зокрема, до фундаментального для економіки міста, поняття «економії, обумовленої агломерацією». Ці початкові уявлення виділяють лише приватні аспекти природи міста, обмежуючись лише аналізом просторових форм і соціально-економічних функцій. При цьому місто виявляється лише місцем локалізації подій і структурних відносин, не виявляється вся повнота прояви просторових чинників в економіці.

У 20-ті роки XIX століття почалися багаторічні теоретичні та емпіричні дослідження фон Тюнена, які заклали основу німецької школи просторового економічного аналізу. Важливою особливістю його робіт є мікроекономічний підхід до вивчення просторово розподіленої господарської діяльності. Це багато в чому визначило спрямованість теоретичних робіт по економіці міста через сторіччя в XX столітті, починаючи з класичної роботи Хотеллінга, присвяченій вивченню просторово розподіленого ринку збуту в рамках моделі

лінійного типу. Істотним досягненням було також докладний розгляд зони впливу міста.

Надалі в рамках цієї теорії сформувався досить широкий спектр різних напрямків наукових досліджень, однак, вся їхня історія налічує 30–40 років. Це сильно відрізняє цю галузь економічної теорії від інших її областей, які налічують десятки років (наприклад, області суспільних фінансів, міжнародної економіки або економіки праці).

Розвиток уявлень про місто як фундаментальному понятті економічної теорії вимагає виходу за межі тієї сукупності концепцій і моделей, яка склалася в економічній теорії до середини 70-х років. Необхідно орієнтуватися перш за все на сукупність методичних підходів теорії, вивчаючи місто з точки зору виробництва і розподілу доходу, ефективності їх розміщення, формування і локалізації багатства, відносин додатковості і конфліктності між соціальними класами, здатності до інновації та динамічної ефективності.

Майже всі теоретики-економісти, розглядаючи землю міста, приділяли мало уваги її специфіку по відношенню до інших факторів виробництва. Концепція вирішальної ролі поділу інтелектуального і малокваліфікованої праці і протиріччя між містом і селом як двигуні соціально-економічного розвитку, висунута ще в середині XIX століття, не отримала докладної розробки протягом наступного століття формування сучасної економічної теорії. Лише в останні десятиліття усвідомлюється значимість цих ідей як вихідної ядра сучасної концепції інформаційного суспільства.

В кінці XIX і першій половині XX століття уявлення про місто розвивалися в рамках просторових економічних досліджень (регіоналістики). Істотна конкретизація стала можливою після зльоту міждисциплінарних урбаністичних досліджень, що почався в міжвоєнний період XX століття. Однак лише з середини 60-х років можна говорити про виникнення "економіки міста" як самостійної науки, в рамках якої остаточно визріває сучасна парадигма урбаністики.

1.2 Економіка міста як наукова дисципліна

Сучасна цивілізація – це, перш за все, цивілізація міста. Містам належить провідна роль у розвитку людського суспільства. На всіх етапах розвитку людського суспільства вони виступали, виступають і, швидше за все, будуть виступати і в подальшому лідерами прогресу в науці, культурі, техніці, економіці.

Місто традиційно вважається об'єктом міждисциплінарного вивчення. Він завжди був об'єктом вивчення містобудівників, архітекторів, юристів, екологів, градоведів, економістів.

Виокремлюють три основні рівні знань про міста:

1) загально (філософський рівень), в рамках якого місто розглядається як філософське явище;

2) рівень монодисциплінарних досліджень (географічний підхід, містобудівна або архітектурний підхід, соціологічний підхід, історичний підхід,

маркетинговий підхід, юридичний підхід), в рамках якого вивчається одна з сторін існування міста

3) рівень конкретно-емпіричних досліджень.

Така різноманітність підходів обумовлено складністю і багатогранністю процесів, що виникають в місті. Місто, забезпечивши відносну самостійність більшості відтворювальних процесів, відокремився в суспільстві і перетворився в цілісний складноорганізований організм.

Місто можна вивчати як складну («велику») систему, оскільки він складається з безлічі якісних компонентів (підсистем, структур, об'єктів), пов'язаних між собою різними видами відносин і зв'язків. Наприклад, можна виділити економічну, соціальну, організаційно-управлінську, просторову підсистеми. Будучи частиною цілого і підкоряючись цілісній системі, кожна з підсистем має відносну самостійність, внутрішню структуру, власними ознаками, інтересами, ритмами функціонування. Це зумовило те, що місто вивчався з точки зору окремих підсистем, в тому числі економічної, що не дає цілісної картини.

Предметом вивчення економіки міста як наукової дисципліни є міські соціально-економічні процеси. При цьому сам місто розглядається як складна соціально-економічна просторова система.

Традиційно подібними питаннями в Росії займається економічна географія. У роботах таких вітчизняних вчених, як Перцік Е. Н., Рохчін В. Є., Аніміца Є. Г. та інших висвітлюються питання розміщення та розвитку поселень (основний акцент робиться на міста), але в той же час недостатньо висвітлені питання розвитку соціально-економічних відносин в місті, взаємодії органів місцевого самоврядування та підприємницького сектора. Поселення розглядається, перш за все, як територіальна одиниця («осередок») країни.

Економіка більш глибоко розглядає питання просторової інтеграції економічних агентів – домогосподарств, підприємств, уряду. Питання просторового розміщення підприємств, концентрації і деконцентрації виробництва, актуальні для досягнення ефективного функціонування народного господарства, вирішуються по-різному на різних рівнях економічної науки.

Загальним в їхніх дослідженнях є те, що питання розміщення виробництва в основному розглядаються без урахування особливостей конкретних населених пунктів (в основному на рівні країни, регіону), тому втрачається індивідуальність економічної структури поселення. Макроекономіка розглядає питання соціально-економічного розвитку країни, не приділяючи достатньої уваги поселенням (питань соціально-економічного розвитку поселень, забезпечення інфраструктурними послугами підприємств на місцях і т.п.).

Неефективність використання макropідходи при дослідженні місцевої економіки зумовлена різноманітністю:

- населених пунктів (розмір території, населення, наявних природних ресурсів, економіко-географічних положенням і т.п.);
- галузевої структури економіки поселення (спеціалізацією і диверсифікацією);

– різноманітністю потреб жителів, обумовлених відмінностями в статеві-віковою структурою, рівні доходів, культурними та психологічними особливостями;

– різним рівнем соціально-економічного розвитку та іншими.

Мікроекономічний підхід також не дає відповіді на питання інтегрованості того чи іншого підприємства (галузі) в економіку поселення і його вплив на якість життя населення місцевої громади.

У мікроекономіці питання просторового розміщення розглядаються на рівні підприємств (фірм), галузей і ринків. Тут відповіді на ці питання визначають цілі і функції підприємства, попит, витрати, раціональний обсяг виробництва і т.п. Тобто розглядається приватногосподарський вигода підприємства (організації) від розміщення в тому чи іншому населеному пункті, але не розглядається вигода території (поселення) від розміщення цього підприємства.

Питання просторових (локаційних рішень) підприємств знайшли своє відображення як в роботах вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Особливістю мікроекономічних досліджень є їх взаємозв'язок з економічною географією. Так, основоположники теорії розміщення, зарубіжні дослідники – Й. фон Тюнен, А. Вебер, В. Кристаллер, А. Леш, Т. Хагерстранда і вітчизняні – М. М. Колосовський, М. К. Бандман і інші були економгеографію, хоча їх дослідження в більшій мірі слід віднести до мікроекономічних, так як в центрі лежить просторове поведінка фірми. Наприклад, А. Вебер розглядав локаційні рішення фірми, яка вибирає те чи інше місце розміщення в залежності від витрат на паливо, сировину, робочу силу, транспорт, а також від фактора агломерації, який забезпечує сукупну економію за рахунок спільного розміщення підприємств в одному місці; розвиток теорії Вебера пов'язано з аналізом процесів концентрації і деконцентрації в розміщенні, переміщення підприємств і галузей з одних регіонів в інші.

Таким чином, мікроекономічні дослідження дають відповідь на питання, як впливає поселення (територія) на ефективність розташованого в ньому підприємства, але не на те, як підприємство (галузь) впливає на поселення, зокрема на якість життя місцевого населення.

Отже, місто – це, перш за все, місце роботи, проживання, відпочинку людей.

Основні методи економіки міста як наукової дисципліни:

– загальнонаукові (традиційні): спостереження, вимірювання, експеримент, синтез, аналіз, порівняння, індукція, дедукція;

– математичні: формалізація, моделювання, кібернетика;

– специфічні: нормативний, балансовий, прогностичний, ділові ігри та методи машинної імітації.

Складність вивчення економіки міста обумовлена складністю і суперечливістю самого феномена «міста». Ця складність зумовлена як багатогранністю і багатфакторністю самого феномена міста і кожної з його складових, так і різноманітністю форм існування міста.

1.3 Моделювання як інструмент урбаністичних досліджень. Формування особливого розділу сучасної економічної теорії «економіка міста»

Економіка міста як проєкція «міста» (об'єкта міждисциплінарних досліджень) на предметну область економічної науки

Для розробки теоретичних моделей необхідно з достатньою впевненістю уявити базові економічні концепції міста і зони його впливу. До найважливіших з них можна віднести концепцію локалізованих суспільних благ і зовнішніх ефектів і концепцію економічного простору. При вивченні міста ми сприймаємо його як деяку антропогенне середовище, сформовану багаторічної людською діяльністю, що грає величезну роль в соціально-економічних відносинах. Досить повне уявлення про простір міста неможливо поза усвідомлення його соціальної ролі. Однак докладне вивчення міста як соціального феномена вимагає формування складного міждисциплінарного комплексу, в якому економіка міста є лише однією з компонент.

Цей комплекс знаходиться лише в стадії становлення, проте опис формується наукової картини вимагає багатьох томів. Короткий обсяг даної книги не дозволяє нам дати навіть побіжний огляд результатів, що відносяться до соціальної сфери життя міста. Проте, ми вважаємо за необхідне підкреслити обмеженість чисто економічного підходу до вивчення міста і підкреслити необхідність обліку соціальних чинників навіть в рамках економічного аналізу. Наприклад, престижність конкретних кварталів міста, що підвищує ціну землі, орендну плату житла або ціну проживання в готелі, значною мірою залежить від історико-культурних особливостей території (фактор культури). У той же час ринок житла і міської землі вельми чутливо реагує на наявність або відсутність будь-якого роду обмежень землекористування, права забудови і т.д. (Фактор правового статусу різних зон міста). Таким чином, виділяється досить широка група чинників соціального позаекономічного характеру.

Аналогічно, виділяється і група факторів природного (НЕ соціального спрямування), дія яких необхідно взяти до уваги при вивченні економічної ситуації. Зокрема, велику роль відіграє стан повітряного басейну, якість питної води та інші екологічні фактори. У той же час можливість міського будівництва в істотному ступені залежать від стану ґрунту, відповідно виникає необхідність проведення інженерно-геологічних вишукувань, результати яких дають необхідне уявлення про місто або його конкретній ділянці як геологічному об'єкті.

Таким чином, в основі розглянутих в даній книзі теоретичних моделей лежить досить спрощена концепція економічного простору міста, дещо штучно виділена із загальної концепції соціально-економічного та природного простору, як деяка його "проєкція". Однак в цій проєкції природні і соціальні аспекти враховуються як деякі додаткові фактори, що впливають на економічну ситуацію.

Становлення і криза неокласичної «нової економіки міста»

Стан з середини 60-х до середини 70-х років можна розглядати як період «первісного вибуху» в теоретичному аналізі просторових моделей міста, побудованих на концепціях цього товару. У цих роботах насамперед

аналізуються проблеми розміщення «місць проживання» населення міста. У більшості подібних теоретичних моделей (заснованих на концепції максимізації корисності споживача) досліджується взаємодія між попитом на житло в основній частині міста і за містом (що пов'язано з щоденними поїздками до місць прикладання праці, розташованими в основній частині міста).

Основним результатом цих досліджень є методика оцінки варіантів функції попиту на житло в різних точках урбанізованої території. На основі емпіричних даних, що характеризують просторовий розподіл (по території міста) величини квартирної плати в розрахунку на одиницю житлової площі, розглядаються різні варіанти функції попиту для різних соціально-демографічних груп міського населення. Так само їх великим досягненням є висновок теоретичних закономірностей, відповідно до якого групуються по території міста сім'ї з однаковим рівнем доходу.

Безсумнівно, теоретичні дослідження грали вирішальну роль з самого початку розвитку науки «економіка міста». Теоретичні моделі дозволили сформулювати логічно узгоджену понятійну основу, яка дозволяє обмірковувати емпіричні питання. Вона дозволяє також сформулювати специфічні гіпотези, піддаються кількісній оцінці та перевірці на основі доступних даних. В ході такого формування виник ряд концептуальних проблем, вирішення яких привернуло на деякий час в сферу міської економіки кілька чудових теоретиків, таких як Діксіт, Мірліс і Солоу. В цьому відношенні економіка міста сильно відрізняється від інших розділів прикладної економічної теорії, наприклад, від економіки праці, яка сформувалася набагато раніше економіки міста, проте, має менш розвинену теоретичну базу.

Становлення основних концепцій і численні емпіричні дослідження, що узагальнили великий фактичний матеріал, створили передумови для формування в рамках напряму економіки міста предмета дослідження академічного типу з логічно впорядкованими теоретичними основами. Багато хто розглядає як значимого рубежу в розвитку теорії економіки міста основоположну книгу У. Алонсо «Розміщення і землекористування».

Економіка міста, що розгорнулася лише в 1960–1970 роках, у теоретичному обґрунтуванні містить багато досягнень мікроекономічної теорії, отримані протягом попередніх десятиліть, такі як методи дослідження ринку, поведінки споживача і фірми-виробника. Саме з кінця 70-х років, у зв'язку з виходом на рівень високої економічної теорії, дана дисципліна набула назви «нової теорії економіки міста» (NUE – New Urban Economics). Таким чином, істотне розвиток мікроекономічної теорії в післявоєнний період зумовило настільки швидкий розвиток теоретичної сфери економіки міста.

Велику роль в становленні цієї науки зіграв переклад на англійську мову класичних робіт А. Льюїса в 1954 році, так як для створення теорії економіки міста необхідно було використання методів мікроекономічного аналізу для специфічного типу завдань, які враховують просторовий фактор. Основні роботи по мікроекономічній теорії були або написані англійською мовою, або швидко перекладалися англійською, основні ж роботи по просторовому аналізу, які з'явилися джерелом створення теорії міста, були написані

німецькою, і тому малодоступні для англомовних авторів. Роль соціального замовлення, стимулювати дослідження з економіки міста, зіграла заклопотаність урядів у зв'язку із загостренням проблем бідності і міжетнічних відносин у багатьох великих містах США та інших країн в першій половині 60-х років.

На закінчення даного пункту слід згадати роботи Гувера, який активно намагався впровадити методи мікроекономічного аналізу в дослідження просторових проблем, одночасно виявляючи невідповідність подібних методів специфіці просторових даних. У цих роботах основна увага приділена емпіричному аналізу, вони справили великий вплив на тих вчених, які першими почали роботи по теорії міста.

Вже до середини 80-х років, мабуть, був вичерпаний потенціал подальшого розвитку теорії економіки міста в рамках мікроекономічного підходу «нової економіки міста» (NUE). Для неї характерна орієнтація на зручні для вивчення неокласичні просторові моделі круглого і моноцентричного міста (у напрямі Тюнена – Алонсо – Мута). Загалом цей напрям поступово стає все менш продуктивним. Проте ці моделі, з їх високим рівнем формалізації, можна віднести до найважливішого ядра сучасної теорії міста. Свого часу вони зіграли величезну роль в становленні теорії. Вона виділилася в самостійну наукову дисципліну, завдяки значному розширенню понятійного апарату і освоєння розробленої техніки сучасного мікроекономічного аналізу.

Нереалістичність моделі круглого моноцентричного міста представляється абсолютно неприйнятною для сучасного етапу розвитку даної теорії. Необхідна розробка моделей, в явному вигляді враховують неоднорідність, економічного простору міста, його яскраво виражену поліцентричності. Як показують емпіричні дослідження, в більшості великих міст розвинених країн переважна частина робочих місць розташовується за межами центрального ділового району (далі – ЦДР). Моноцентричні моделі не можуть досить повно пояснити ні існуючу в багатьох містах тенденцію до розміщення все більшої частини житла в приміській зоні, ні формування реальних схем міських пасажиропотоків. Необхідно детально проаналізувати можливі варіанти опису метрики урбанізованого простору, враховуючи різні способи здійснення поїздки, з тим щоб отримати більш реалістичні моделі економічних взаємодій.

Найважливіші напрямки еволюції теорії економіки міста

Подальший розвиток теорії вимагає адекватного відображення в моделі просторових і часових розривів, випадкових збурень, невизначеності. Такі сучасні напрямки в методології соціально-економічних досліджень як теорія хаосу і теорія катастроф дають понятійний і методичний апарат для досить витонченого моделювання динаміки міста. Велика увага залучає також апарат теорії нечітких множин, що дозволяє працювати з деякими аспектами невизначеності в просторових економічних взаємодіях.

В останні десятиліття відзначається зміщення акцентів теоретичних досліджень в сторону апарату економіки громадського сектора в рамках

концепції локальних суспільних благ (далі – ЛОБ). Вона є сполучною ланкою між теорією економіки міста і теорією локальних громадських фінансів (фінансової федералізму), забезпечуючи останньої істотну територіальну конкретність. Велику роль в процесі цього синтезу грає концепція суспільного вибору.

Подальший розвиток понятійного апарату локального громадського сектора бере до уваги стратегічні аспекти поведінки управлінських структур різного рівня, їх конкуренцію і синергію. Класична теорія основну увагу приділяла рівноважним моделям, питань про існування чи неіснування рівноваги. Однак багато завдань місцевого громадського сектора можуть бути краще пояснені при використанні моделі економіки, яка не знаходиться в рівновазі. Одне з найважливіших напрямків сучасного аналізу вивчає теоретичні та емпіричні інструменти, які застосовуються в нерівноважних ситуаціях такі характерні для країн, що переживають перехідний період.

Мабуть, продовжиться тенденція залучення до вирішення завдань просторового аналізу теоретичних методів дослідження, вироблених в інших, більш розвинених областях економічної теорії. Посилюється, зокрема, роль моделей, запозичених з інструментарію теорії галузевих ринків. В якості найважливіших об'єктів моделювання виступають ринки житла, виробничої нерухомості і міської землі, а також інфраструктура міста, представлена в першу чергу системою пасажирського громадського транспорту. У сучасній теоретичній літературі з економіки галузевих ринків велика увага приділяється невизначеності і асиметричності доступної інформації у взаємодії різних фірм і споживачів на ринку. Значні перспективи має використання цих розробок для вирішення завдань просторового аналізу. У багатьох ситуаціях, в міру віддалення від місця події, інформація про нього стає менш повною і більш дорогою. Зокрема, доступність інформації та витрати на її отримання можуть впливати на розміщення міських об'єктів (і функцій) і на ефективність функціонування різних ринків просторово-розподілених товарів і послуг.

Залучення понятійного апарату сучасної економіки інформації може бути плідним інструментом аналізу в рамках прикладних досліджень територіальних організаційних структур, спрямованих на вдосконалення взаємовідносин між органами влади різних рівнів (від муніципального до федерального). В умовах ускладнення економічного життя і посилення міжнародної конкуренції вкрай важливо сформувати ефективний розподіл їх сфер компетенції, що стимулює, зокрема, економічну ініціативу муніципалітетів. Інструментарій для вирішення цієї проблеми пропонується теорією локального громадського сектора. Подальший розвиток цієї теорії необхідно також для отримання більш точних оцінок наслідків, пов'язаних з проведенням загальнонаціональної макроекономічної політики по окремим конкретним фрагментами економічного простору.

У сфері подальшого розвитку понятійного апарату економіки міста є важливим освоєння ідей сучасної теорії організації, яка описує, наприклад, поведінка працівників в процесі пошуку робочого місця, політику підприємців, орієнтовану на формування ефективної системи заробітної плати і т.д.

Так, наприклад, інформаційно-просторові міркування враховуються в розробці деяких поведінкових моделей пошуку робочого місця, однак, вони не беруться до уваги при аналізі розміщення місць прикладання праці (ділової активності) в класичних моделях NUE. Деякі дослідники вважають, що технічна інформація більш доступна в центральних районах міста, для яких характерна висока щільність ділової активності. Особливо важливо це для дрібних фірм. Проте ці міркування не враховуються в існуючих моделях поведінки фірми.

Перспективним представляється облік складних організаційних схем сучасного виробництва, характерних для найбільших фірм, в тому числі транснаціональних компаній. Зокрема, цікавим напрямком в цій галузі є розробка моделей, що описують просторове розподіл заробітної плати, як б в рамках території міста, так і на рівні національних та міжнародних каркасів міст.

Важлива область теоретичного запозичення відноситься до аналізу фінансових ринків, де були розроблені досить складні моделі вивчають ефекти, пов'язані з інвестиційним ризиком. Виявлена позитивна кореляція ризику цінових коливань на різні види активів з тривалістю терміну служби майна, що представляє ці активи. Виходячи з цього, можна припустити, що житлові будинки, готелі, офіси та інші будівлі і споруди є активами схильними високому рівню ризику. Однак формальні методи аналізу ризику не враховуються ні при вивченні попиту на житло, ні в інших видах просторового аналізу.

Розвиток прикладних урбаністичних досліджень

Розробка прикладних моделей, орієнтованих на детальний аналіз взаємодії розміщення житла та бізнесу, вельми актуальна для теорії економіки міста. Навіть підхід, пов'язаний з чисельним імітаційним моделюванням, не дав поки помітних результатів, які забезпечують адекватність опису реальних схем розміщення житла, ділової активності та підприємств з обслуговування населення. Більшість дослідників, які працюють в області просторового міського аналізу цілком чітко усвідомлюють постановку проблеми і теоретичну і практичну важливість її вирішення. Тому відсутність помітного прогресу в цій області свідчить про важливі проблеми вирішення цієї проблеми. В цілому можна відзначити суттєвий прогрес в прикладних урбаністичних дослідженнях при розробці імітаційних економетричних моделей великої розмірності для конкретних міст.

Одне з найважливіших напрямків прикладних досліджень пов'язаний з системою міського транспорту. Її територіальна розподіленість очевидним чином направляє ці дослідження в русло просторового економічного аналізу. Відповідно, його відправною точкою є бази даних в істотному ступені орієнтовані на зберігання і первинну обробку просторової інформації. Зокрема, саме імітаційні моделі для планування роботи і розвитку транспорту були першими моделями в рамках економіки міста, які спиралися на досить детальний просторовий аналіз всієї території міста.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Місто як об'єкт дослідження. Предмет і методи «економіки міста».
2. Економіка міста в системі економічних наук.
3. Роль міста в сучасній економіці.
4. Центральне місто і передмістя.
5. Основні теорії виникнення міст. Які існують види планування муніципального економічного розвитку?
6. Економічні причини виникнення міст. Агломераційні ефекти.
7. Модель Тюнена.
8. Правило Ціпфа.
9. Моделі територіальної організації міст.
10. Основні моделі міжміських взаємодій.
11. Основні моделі розміщення виробництва і населення (А. Вебер, А. Льош).
12. Просторовий аспект в економічній теорії.

2 ПОНЯТТЯ МІСТА І ПРОЦЕСА УРБАНІЗАЦІЇ

2.1 Місто як соціально-економічна просторова система

Концепція базової і небазової діяльності міста стверджує, що місто виправдовує своє існування і розвиток в тому випадку, якщо його економічна структура своїм функціонуванням може забезпечити:

1. Відтворювальні процеси, обумовлені суспільним територіальним поділом праці і спрямовані на зв'язок із зовнішнім світом (зовнішні / базові / містоутворюючі функції).

2. Відтворювальні процеси, що задовольняють різноманітні потреби самих городян, внутрішньоміські потреби і інтереси (внутрішні, небазові, містообслуговуючі функції). У цю категорію входять:

- галузі, які необхідні для функціонування «зовнішніх», базових галузей;
- галузі, продукція яких за технологічними чи інших причин не може транспортуватися;
- галузі, що забезпечують повсякденне життєдіяльність міського населення.

Концепція базової і небазової діяльності міста:

- дає уявлення про економічні зв'язки, що існують між містом і іншими територіями;
- дозволяє краще класифікувати міста по їх регіональним функцій;
- дозволяє виміряти роль окремих фірм в економіці міста;
- виявити ринки, на які необхідно орієнтуватися при плануванні розвитку.

Проте вона висловлює погляд на місто ззовні, з точки зору його корисності для народного господарства в цілому.

Місто – це, перш за все, місце проживання, відпочинку та роботи городян. Виходячи з концепції місцевих громад, можна сказати, що місто нормально функціонує, якщо поєднання чинників виробництва в даному місті, достатню для здійснення господарської діяльності, забезпечує нормальні для цієї спільноти доходи і відповідний їм рівень задоволення потреб населення в індивідуальних і громадських життєвих благах. В якості місця проживання і діяльності людини місто унікальне і цінний як історичну спадщину, сукупність соціальних мереж, культурна цінність, як місцева громада, яка має свій потенціал розвитку.

Місто як соціально-економічну систему з точки зору взаємодії трьох основних суб'єктів (економічних агентів): населення (домогосподарств), підприємств і органів місцевого самоврядування можна представити таким чином.

Територіальна близькість підприємств, установ, концентрація різних інститутів на одній території, стан соціальної та економічної інфраструктури служить фактором зниження витрат виробництва. Це вплив залежить від політики органів місцевого самоврядування, розвиненості місцевих ринків факторів виробництва, товарів, послуг і т.п., хоча не менш важливо (особливо

для підприємств, що орієнтуються на ринки поза містом) вплив зовнішніх факторів.

У свою чергу стан економічної підсистеми міста (підприємства, галузі) впливає на якість життя місцевого населення (так, підприємницький сектор забезпечує пропозицію робочих місць, а значить доходи; формує пропозицію товарів і послуг; впливає на навколишнє середовище і соціальну інфраструктуру; за рахунок податків формується дохідна частина бюджету).

Підприємницький сектор є органічно вписаною частиною міста, якщо його економічні інтереси пов'язані з інтересами міста як соціальної системи, і чужорідним елементом, якщо його діяльність не відповідає інтересам місцевого населення.

Будь-які зміни економічної підсистеми міста докорінно впливають на соціально-демографічну структуру міста, спосіб життя, соціально-економічні відносини в місті, екологію. У свою чергу соціальна та просторова підсистема багато в чому визначають урбанізаційних економію, а значить, впливають на особливості структури міської економіки. Так, наприклад, в залежності від галузевої приналежності і технологічного процесу промислові підприємства в різного ступеня (негативно або позитивно) впливають на екологію міського середовища, стан матеріальних носіїв історичної спадщини, особливості зонування міста.

Для того щоб можна було використовувати підприємницький сектор як інструмент (засіб) соціально-економічного розвитку міста, необхідно пов'язати соціальні та економічні інтереси місцевих жителів і економічні інтереси підприємств на рівні поселень, що виражається, перш за все, в муніципальній промисловій політиці, яка розробляється органами місцевого самоврядування.

Соціально-економічна трансформація призвела до фундаментальних змін в розвитку вітчизняних міст. Саме з цього часу міста починають розвиватися на підставі об'єктивно властивих їм законів розвитку.

Економічні реформи привели до появи ринку житла, торгівлі земельними ділянками, структурування міського простору на підставі різниці у вартості нерухомості в різних частинах міста і т.д. Разом з тим відбулося скорочення житлового (розрахованого на середній дохід) і промислового будівництва. Брак недорогого масового житла супроводжувалося болючою реструктуризацією економіки, в тому числі скороченням робочих місць, особливо в обробній і важкій промисловості. Економічний спад супроводжується соціальними «хворобами» – наркоманією, зростанням злочинності і т.п. Аналіз особливостей соціально-економічної організації міста дозволить не тільки виявити причини міських проблем, а й знайти шляхи їх вирішення.

Наявність агломераційного ефекту, організація простору в місті породжують особливі соціально-економічні відносини в місті.

Термін міське (міське) господарство має різні тлумачення. Під місцевим господарством одні розуміють сукупність різних підприємств, розташованих в даній місцевості (місті, районі). У цьому сенсі місцеве господарство (або частіше говорять місцева промисловість), розглядається як частина народного господарства. Інші ототожнюють з місцевим господарством, як правило,

підприємства комунального господарства, тобто підприємства, які обслуговують населення місцевої громади. Треті трактують місцеве господарство як діяльність місцевих органів влади і місцевого самоврядування, спрямовану на задоволення потреб у благоустрої. Останнє визначення найбільш істотно для з'ясування предмета наукової дисципліни.

У науковій літературі набагато більшого поширення набув термін «муніципальне господарство».

Місцеве господарство відрізняється від народного господарства також тим, що становить замкнуте коло своїх господарських дій, тобто є своєрідним «одиничним господарством». З цього випливає, що сфера дій місцевої громади пов'язана не з отриманням приватно-господарської прибутку, а з задоволенням потреб ком'юніті-спільноти – ось до чого зводиться корінне завдання. Це веде і до іншого поданням про ресурсах розвитку, про що буде сказано пізніше (розуміючи під ними не тільки матеріальні, природні та економічні фактори). Принцип «самодостатності» територіальної одиниці, здавна відомий в старому російською самоврядування, також розуміється як можливість забезпечити власними зусиллями громадські потреби. У цьому сенсі місцеве господарство і розглядається як одиничне господарство, а не частина народного господарства.

Місцеве господарство, нарешті, має ринки обмеженого масштабу, виробляючи продукцію переважно для задоволення потреб жителів своєї місцевості.

Будь-яке місто при будь-якій системі містобудування, будь то централізована система соціалістичного типу або система, заснована на використанні ринкових механізмів, повинен вирішувати конкретні прагматичні завдання, такі, наприклад, як раціональна функціонально-просторова організація різних видів діяльності і забудови; забезпечення інженерно-технічної, транспортної, соціальної інфраструктурою, що відповідає за потужністю наявних потреб; планування і регулювання землекористування в найширшому сенсі цих понять. Раціональна просторова організація міста є одним із засобів його розвитку, тому питання про просторову структуру міста на завжди був найважливішим.

Просторова структура міста відображає місце розташування і взаєморозташування різних міських елементів в просторі для здійснення зв'язків в процесі розвитку і функціонування міста. Просторову (територіально-планувальну) структуру міста утворюють території (функціональні зони) різного призначення (промислові, Селітебні, комунально-складські, зовнішнього транспорту, рекреаційні і т.п.), які взаємодіють між собою. Істотну роль в структурі міста грає комунікаційна мережа, що забезпечує можливість зв'язків між його елементами.

Існує безліч теорій просторової організації міста. Наведемо кілька з них.

1. Теорія концентричних зон Е. Берджесса (1925 р.)

Е. Беджесс, один з найбільш авторитетних представників Чиказької соціологічної школи, виявив тенденцію поділу міст на певні «зони», населені представниками одного соціального класу. Центром міста є центральний діловий район (down-town або central business district – CBD), оточений зоною переходу –

внутрішнім містом (inner-city), яка забудована корпусами мануфактурного виробництва (промисловий сектор) і житлом робітничого класу, потім йде зона резиденцій вищого класу, забудована будівлями відповідного типу і приміська зона, населена людьми, які приїзять на роботу в місто. Вибір місця проживання визначається вартістю житла і транспорту для проїзду до місця роботи.

Зростання міст призводить до розширення промислового сектора і збільшення чисельності населення. Відбувається вторгнення інших соціальних груп на вже зайняту територію. В результаті «старожили» залишають займані ними раніше частини міста і залишають їх «загарбникам». В результаті відбувається поява нових «зон» для проживання городян: передмість для середнього класу і гетто в зонах переходу. Таким чином, основним фактором просторового зміни розміщення соціальних груп є розвиток промислового сектора.

У повоєнний час, використовуючи дану концепцію під керівництвом П.-А. Шомбар де Лову було успішно здійснено структурування Паризької агломерації, що дозволило впливати на її подальший просторовий розвиток.

2. Секторальна теорія Х. Хойта (30-ті роки 20-го століття)

Дана теорія була розроблена на замовлення Федеральної Житлової адміністрації США в 30-ті роки. Підставою для аналізу були дані орендної вартості житла в 142 американських містах. Виявлена закономірність краще укладалася в рамки секторних графіків, ніж в схематичні зображення концентричних зон. Міста в більшій мірі розвиваються уздовж річок, залізничних і транспортних шляхів, ніж навколо центрального ділового району. Х. Хойт визначив, що найвища рентна вартість житла існувала не в якійсь зоні, а в одному з секторів міста. Групи населення з високим доходом селилися, як правило, в декількох секторах уздовж транспортної магістралі, яка має гарний зв'язок з містом. Навпаки, житло для малозабезпечених концентрувалося навколо центральної ділової частини (що пояснює існування гетто в центрі міста). Хойт прогнозував подальше зростання міст в декількох локальних напрямках, де буде концентруватися найбільш дороге житло.

3. Багатокомірня теорія К. Харріса і Е. Ульмана (1945 р.)

К. Харріс і Е. Ульман відкидали поняття єдиного центру міста і вказували на наявність множинних центрів в кожному місті – фінансових, урядових, університетських і т.п. Вони вважали, що ці центри можуть знаходитися в різних частинах міста. При використанні даної теорії в прогнозі подальшого розвитку міста слід звернути увагу на наступні моменти:

- різні види діяльності (торгівля, виробництво і т.п.) передбачають різні послуги міської інфраструктури;
- важка і легка промисловість потребують близькості залізниці, водних шляхів і портів;
- діяльність певного типу потребує об'єднання на одній території;
- деякі види діяльності, які одне одного;
- будинки для людей з високим достатком ніколи не будуть будуватися поруч з промисловими корпусами;

– для деяких видів діяльності вигідно розташування в центральній частині (наприклад, для складських приміщень), але вони ніколи не будуть розміщуватися там через високу ренти в центральній частині міста та ін.

Зазначені теорії поділу міського простору зіграли величезну роль в подальшому дослідженні просторової соціально-економічної структури міста. У 60-ті роки суміщення соціально-просторового аналізу з аналізом міської структури дозволило виявити зв'язку між сімейним статусом і теорією концентричних зон, економічним становищем і секторальною теорією, расовими ознаками і багатонуклеарною теорією.

М. Уайт, використовуючи контурний аналіз створив серію (близько 400) соціально-топографічних карт, в основі кожної з яких лежав певна ознака. Відповідно до концентричних зонуванням розподілялися такі показники, як дохід, цінність житла, рента, власність житла, в меншій мірі – освіту. Професіонали, расові та етнічні групи в більшій мірі розміщені відповідно до нуклеарним принципом, «блакитні комірці» (працівники, зайняті фізичною працею) – секторальних. Економічна і соціальна структури міста розвиваються швидше, ніж просторова.

М. Уайт розробив наступну модель міста:

- центр міста – центральний діловий район;
- зона стагнації – те саме, що і «зона переходу» у Беджесса;
- ніші бідності і меншин, сконцентровані у внутрішньому місті або найстаріших передмістях;
- анклав еліти – найбільш багаті сім'ї живуть починаючи від кордонів центральній частині міста, але головним чином в передмістях;
- сегреговані анклав – у них проживають чорні представники середнього класу (модель розроблена для американського міста, для Росії – можливо місця проживання еліти національних меншин);
- місця інституційної приналежності і суспільного сектора – госпіталі, університети, дослідницькі центри, ділові центри, штаб-квартири корпорацій і т.п.
- епіцентри (приміські епіцентри, які сконцентрували в собі функції центральної ділової частини міста) і коридори (розселення вздовж транспортних коридорів; як правило там проживають високооплачувані фахівці).

Поступово посилюється політичний вплив на міські процеси і використання міського простору. З початку століття міста все в більшій мірі зазнають на собі вплив: міського зонування, підвищення ролі міського уряду в забезпеченні міської інфраструктури, ролі федерального уряду у функціонуванні ринку житла, міський реконструкції і т.п.

Грунтуючись на даних концепціях в 50-х рр. федеральний уряд США вжив дії зі зміни просторової структури американських агломерацій, що дозволило вирішити багато соціально-економічні проблеми, виробити політекономічний підхід до планування соціо-економічного і просторового розвитку міст.

У 1988 р М. Кастельс, продовживши традицію, виділив 6 основних процесів зміни міського простору:

- процес нового міжрегіонального поділу праці передбачає значимість кожного процесу даної міської території;

– CBD в великих містах інтенсивно збільшують основні види діяльності і продовжують залучатися до процесу економічного зростання, політичного і культурного домінування;

– навколо цих місць збільшується число джентріфікованих сусідств нової міської еліти;

– навколо CBD на величезних просторах внутрішніх міст триває занепад;

– одночасно з занепадом окремих центральних частин міських територій передмістя відчують економічний підйом, перетворюючись в емігрантські міста – один з полюсів економіки метрополітенської зони;

– за межами міських кордонів передмістя продовжують розширюватися, створюючи все більш індивідуалізовані і диверсифіковані зразки життя і діяльності;

– розширення передмість супроводжується подальшим територіальним розширенням міст з поширенням діяльності та способу життя городян на території сільських та змішаних територій; в результаті виникають нові автономні поселення або цей процес набуває форми особливих функціональних відносин з довколишнім великим містом.

Протягом останніх років було здійснено якісно інші спроби структурування міського простору міст. Одним з найбільш результативним способом регулювання рівноваги міських територій є зонування – розбиття території міста на зони зі специфічним режимом землекористування. Основні функції зонування:

– контроль за використанням території і будівель;

– регулювання обсягу і форми будівель і їх взаємного розташування.

Існує як функціональне, так і будівельне зонування. У США обидва види зонування входять в одну класифікаційну систему. Зазвичай територія міста ділиться на зони трьох типів, що не збігаються один з одним:

– функціональні зони;

– зони різної висоти будинків;

– зони різної щільності забудови.

Останні два типи зонування є здебільшого пріоритетом архітекторів. Тому нас більше цікавить функціональне зонування.

Функціональне зонування відводить кожному з основних видів діяльності територію, достатню за розміром і відповідає вимогам даної функції.

Райони, що відводяться для важкої промисловості, відокремлюються від районів, призначених для торгівлі. Житлові райони охороняються від вторгнення торгівлі і промисловості; райони, що відводяться для житлової забудови одного типу, відокремлюються від районів з іншим типом забудови. Для кожної з цих зон необхідний специфічний екологічний і транспортний режим. Змішання цих зон неприпустимо.

Відсоток забудови, щільність населення і висота будівель встановлюються для кожної зони окремо. Встановлюються межі цих показників запобігають надмірну щільність і забезпечують необхідну кількість повітря, світла і вільного простору.

За допомогою цих видів контролю зональні регулятиви зберігають бажаний в кожній зоні характер забудови, стабілізують земельні ціни і забезпечують найбільш економічне обслуговування комунальними послугами. Таким чином, зонування є одним з найважливіших інструментів розвитку міста.

Таким чином, просторова структура міста безпосередньо впливає на формування міських місцевих спільнот. Існує безліч теорій, що описують формування і реструктуризацію внутрішнього простору міста. Незважаючи на істотні відмінності, всі вони сходяться в тому, що для нормального функціонування міста міська влада (органи місцевого самоврядування) повинні проводити активну міську політику.

2.2 Критерії визначення міст. Типологія міст

Складність визначення поняття «місто» обумовлена:

- багатогранністю і багатфакторністю самого феномена міста і кожної з його складових;
- динамізмом, мінливим характером розвитку міста, як в цілому, так і його компонентів, в часі і просторі;
- різноманітністю форм існування міста.

Виділяють наступні критерії визначення міста:

1. Офіційний статус міста. Місто розглядається як особлива одиниця в системі адміністративно-територіального поділу (юридичний місто). Місто – великий населений пункт, який є особливою одиницею в системі адміністративно-територіального поділу. Межею, що відокремлює місто від навколишнього його сільській місцевості, є міське середовище.

2. Специфіка просторового відокремлення міста. Виділяють додаткові ознаки міста: розташування в центрі комунікацій, довготривалість просторової організації, різноманітність архітектурно-планувального комплексу (фізичний місто). Місто – довгострокове скупчення людей, що займає значний простір і розташоване в центрі великих комунікацій.

3. Специфічні (міські) види діяльності. Місто – великий населений пункт, жителі якого зайняті головним чином в промисловості і торгівлі, а також в сферах обслуговування, управління, науки, культури. Місто зазвичай адміністративний і культурний центр навколишнього району (економічний місто).

4. Кількісні ознаки міста. Місто являє собою соціально просторовий комплекс, який характеризується значними розмірами і щільністю населення. Існують певні відмінності в числових критерії визначення міста (щодо мінімальної кількості жителів) в різних країнах.

5. Місто як специфічне середовище життєдіяльності людини. Місто є безпосередньою середовищем життєдіяльності людини, а його населення, утворюючи специфічну соціальну спільність – спільність по поселенню, виявляється безпосередній середовищем індивіда. Міське середовище – це середовище повсякденної життєдіяльності населення, що включає характер трудової діяльності людини (робочий, підприємець, банкір тощо), організацію повсякденної діяльності на території міста (частота відвідування тих чи інших

об'єктів в місті, вибір місця проживання, роботи та дозвілля тощо), особливості демографічної поведінки (народжуваність, шлюбність, смертність тощо) і ін.

Виділяють наступні категорії сприйняття і оцінки міста: фізіологічний комфорт, безпеку, можливість орієнтації, функціональні зручності, естетична довершеність. З ними перегукуються п'ять сфер життєдіяльності людини: трудова діяльність, суспільно-політична активність, сімейно-побутова діяльність, споживання матеріальних і духовних благ, підтримання та зміцнення здоров'я.

6. Екологічний підхід визначення міста. «Екополіс» («екомісто») – місто, що є органічною частиною навколишнього природного середовища.

7. Місто з точки зору дихотомії (протиставлення) «місто-село».

Життєвська уявлення про міста ґрунтується на видимих розмірах. Науковий підхід, виходячи з перерахованих вище критеріїв визначення міста, розглядає місто в його трьох основних проявах: юридичному, фізичному, соціально-економічному.

Виокремлюють такі основні зовнішні кордони міста:

- адміністративний (юридичний), тобто кордон муніципального освіти;
- географічний, який охоплює зону суцільної міської забудови;
- економічний, який визначається зоною економічного впливу міста.

Всі три «міста» нерозривно пов'язані і утворюють єдиний організм. Під час дослідження міста не можна ігнорувати жодного з цих понять міста, хоча в нашому випадку пріоритетним буде дослідження соціально-економічного міста.

Багатоплановість поняття «місто» визначає необхідність систематизації міст. Сучасна наукова систематизація міст як складних соціально-економічних об'єктів вимагає врахування всіх значущих чинників, при цьому кожен з них може характеризуватися декількома показниками.

Наукова систематизація дозволяє:

- простежити в еволюції міст певний порядок, підсумувати знання про їх подібність і відмінності;
- полегшити процес вивчення міст як складних систем, дає можливість швидше виявити їх внутрішні закономірності;
- досягти більш повного розуміння особливостей і закономірностей розвитку міст даної території;
- виявити найбільш істотні проблеми виділених груп міст;
- визначити перспективи розвитку міст.

Систематизація є найбільш загальним і широким поняттям упорядкування наших уявлень про предмети, явища, процеси на основі певних закономірностей, принципів, прийомів і правил.

Виділяють такі види систематизації:

- угруповання являє собою процес об'єднання східних або взаємопов'язаних між собою предметів по будь-якою ознакою; оптимальна група повинна мати якомога більшу різницю між групами і найбільшу однорідність всередині груп;
- класифікація являє собою процес угруповання однорідних предметів за кількома ознаками;

- таксономія являє собою процес угруповання, класифікації складноорганізованих систем, що мають ієрархічну будову;
- типологія являє собою процес угруповання предметів на основі синтезу найбільш істотних узагальнюючих ознак кількісного і якісного характеру.

Розрізняють два основних шляхи систематизації:

- дедукція – теоретична, логічна систематизація проводиться «зверху», на основі ідеальної теоретичної моделі, яка виявляється шляхом логічного аналізу; подальший аналіз емпіричних даних передбачає вивчення відхилень від ідеальних моделей, за деякими параметрами;
- індукція – емпірична систематизація проводиться «знизу», шляхом поступового пошуку стійких властивостей об'єктів, що розглядаються в декількох вимірах одночасно.

Виходячи з цільових установок, враховуючи ті чи інші концепції міст, що визначають роль і значення міських поселень в суспільстві, типології міст можуть спиратися на наступні підстави:

1. Людність (кількість населення).
2. Історико-генетичний фактор (ґрунтується на аналізі часу виникнення і розвитку міст).
3. Структурно-морфологічний фактор (на основі опису ознак планування і забудови міст).
4. Економіко-функціональний фактор (дана типологія заснована на понятті функціональної структури міста, що відбиває його народногосподарське значення).
5. Якість міського середовища. Типологія міст за якістю міського середовища відображає нове трактування функцій міст, при якій міста розглядаються як місце життєдіяльності людини. Якість життя населення міста – це інтегральне поняття, що характеризує ступінь комфортності життя і діяльності людини в трьох основних аспектах: економічному, екологічному та соціальному. Якість життя являє суб'єктивну концепцію, воно залежить від особливостей культури і ціннісної орієнтації.
6. Динамічний фактор (розглядається динаміка розвитку міст).
7. Адміністративно ієрархічний фактор (основним критерієм є офіційний статус міста).
8. Фактор самодостатності.
9. Полікритеріальний фактор (заснований на одночасному використанні кількох різнорідних критеріїв).

2.3 Поняття і стадії урбанізації

Розвиток світової системи розселення характеризується збільшенням значимості міст, тобто посиленням процесів урбанізації. У сучасній літературі склалося два основних підходи до визначення урбанізації:

- традиційний, що характеризує урбанізацію як кількісне зростання міст, як приплив населення з села в місто, як зосередження виробництва в міських поселеннях;
- більш широкий, порівняно новий, який визначає урбанізацію як складний, багатосторонній і суперечливий соціально-економічний феномен; як історичний процес підвищення ролі міст у розвитку суспільства, який охоплює зміни в розміщенні виробничих сил, в розселенні населення, його соціально-демографічну структуру, спосіб життя, культуру.

Урбанізація проявляється в зовнішньо зримих і конкретних формах і вимірюється цілою сукупністю кількісних і якісних показників:

- величина і питома вага міського населення;
- поява нових міст і якісна зміна раніше сформованих;
- щільність міського населення і щільність міст;
- прискорений розвиток великих міст (питома вага населення, яке проживає у великих містах і питома вага великих міст в загальній кількості міст);
- напрямок і розміри міграційних потоків (село – мале місто – велике місто – передмістя);
- формування і розвиток міських агломерацій, мегалополісів та інших групових форм розселення (частка населення, що проживає в агломераціях);
- розширення міських територій;
- поширення міського способу життя, урбанізація села.

Американський вчений Дж. Джиббс розробив досить універсальну схему еволюції урбанізації. Він виділив 5 стадій урбанізації:

- поява міст; їх демографічний розвиток відбувається повільніше, ніж в сільській місцевості;
- подальше зростання заселення сільських територій та міст, при цьому темпи зростання заселення міст незначно вище, ніж сільського населення;
- відносне і абсолютне зменшення сільського населення, посилюється міграція «село – місто»;
- концентрація населення в містах і одночасно диференціація структури міст (зменшення числа малих поселень);
- тенденція до деконцентрації населення і стабілізації.

Стадіальний підхід до еволюції урбанізації на основі використання теорії Н. Д. Кондратьєва та ідей Дж. Джиббс розглядає урбанізацію як циклічний процес, який на певному етапі суспільного розвитку як би повертається на вихідну точку, починається новий цикл на якісно новому рівні. Даний підхід виділяє 4 стадії урбанізації:

- власне урбанізація;
- субурбанізація (процес відтоку населення і переміщення виробництва і сфери послуг з великих міст в передмістя);

- дезурбанізація (випереджаюче зростання економічної активності на неагломераційні просторах, в сільській місцевості, в малих і середніх містах);
- реурбанізація (перебудова і оновлення функцій великих міст в зв'язку з переорієнтацією регіональної політики на вирішення проблем, пов'язаних з внутрішніми ареалами міст і агломерацій).

У просторовому аспекті можна провести наступну послідовність поширення світового процесу урбанізації: Західна Європа – Північна Америка – Австралія – Східна Європа – Латинська Америка – Азія – Африка.

Просторово-тимчасове поширення урбанізації включає в себе наступні етапи:

- 1) початковий етап характеризується локальними процесами урбанізації і охоплює ряд країн Західної Європи та Північної Америки з кінця XVIII – XIX до кінця століть; тут виділяються наступні тенденції:
  - швидке зростання міського населення в порівнянні з сільським;
  - більш швидке зростання великих міст у порівнянні з середніми і середніх в порівнянні з малими;

- 2) переважно планетарний етап урбанізації зайняв першу половину 20 століття. Швидке зростання міст і міського населення охоплює більшість регіонів світу, набуває стійкого характеру в глобальному розвитку. На цьому етапі були найбільш високі темпи індустріалізації, зростання промислового виробництва. Міський спосіб життя став поширюватися на сільську місцевість. У містах отримують розвиток культурна, політична та інші функції. Виникає така форма розселення, як міська агломерація, що представляє собою компактну просторову групу поселень (головним чином міських), об'єднаних різноманітними інтенсивними зв'язками (виробничими, побутовими, культурними, трудовими, рекреаційними) в складну багатокomпонентну динамічну систему;

- 3) глобальний етап урбанізації (сучасна урбанізація) почався в другій половині 20 століття і органічно пов'язаний з НТР. Даному етапу в цілому властивий переважно інтенсивний характер урбанізації. Її рушійні сили – науково-технічний і соціальний прогрес, досягнення в наукомістких виробництвах, інформатики, засобах комунікації та ін. Культура стає масовим явищем. Міський спосіб життя поширюється на сільську місцевість. Одночасно посилюються і протиріччя між штучною міським середовищем і природному. Міське середовище (особливо в містах-гігантах) втрачає просторову і соціальну відповідність людині. Урбанізація постає вже як суперечливий багатосторонній соціально-економічний і соціально-культурний прогрес.

Харланд Барталомью запропонував таку типологію міського розселення:

- 1) центральне місто – муніципальна одиниця, в якій зосереджена основна громадська і економічна діяльність всього муніципального освіти. Він є, здебільшого, самодостатнім містом, але таким, який останнім часом породив розвиток периферійної забудови, що не вміщається в його адміністративних кордонах;

- 2) місто-сателіт або передмістя є населеним пунктом, що прилягає до більшої муніципальної одиниці. Будучи самостійною адміністративною одиницею, місто-

сателіт в тій чи іншій мірі залежить в своїй економічного та культурного життя від центрального міста. Виділяють два види міст-сателітів:

- «спальний» (передмістя-споживачі);
- «промисловий» (передмістя-виробники).

У свою чергу передмістя-виробники діляться на:

- добувної та обробної промисловості;
- університетські і науково-дослідні;
- оптової і роздрібною торгівлі;
- центри відпочинку і розваг;
- інші;
- диверсифіковані (передмістя, де ці функції виступають у різних поєднаннях).

Серед передмість-виробників можна виділити власне виробничі передмістя і супутники. Супутники відрізняються від передмість тим, що зазвичай розташовані за багато десятків і навіть сотень кілометрів від центрального міста, і число людей, постійно їздять в ці передмістя на роботу з центрального міста відносно невелике, однак вся економіка міста-супутника тісно пов'язана з економікою центрального міста.

Характерною рисою більшості міст-сателітів є одноманітність їх економічної діяльності (часто одне велике підприємство), що обумовлює їх крайню вразливість, залежність від зовнішнього середовища. Це так звані «мономіста» – міста однієї функції.

Економічна структура «спальних» передмість в основному представлена підприємствами, установами, організаціями, що обслуговують місцеве населення. На сучасному етапі розвитку міст спостерігається тенденція диверсифікації економіки міст-сателітів.

3) адміністративно не оформлені райони периферійної забудови, розташовані між містом і селом.

Урбанізований район не є ні адміністративною, ні політичною одиницею. Він включає в себе центральний місто, все сателіти і всю освоєну територію в межах периферійного розвитку міста.

Таким чином, можна припустити чотири можливі напрямки розвитку сільських поселень:

1) приєднання до міста. Сільське поселення поступово ставати передмістям, а потім адміністративно приєднується до великого міста. Такий сценарій характерний для територій з високим рівнем урбанізації. Якщо органи місцевого самоврядування вибирають цей напрямок розвитку, то основною метою соціально-економічного розвитку поселення є якнайшвидша інтеграція в економіку великого міста. В даному випадку правильніше говорити не про розробку власної стратегії соціально-економічного розвитку, а про приєднання до стратегії центрального міста;

2) приєднання до міської агломерації зі збереженням адміністративної самостійності. Такий варіант також характерний для територій з високим рівнем урбанізації. В даному випадку муніципальне утворення може мати

самостійну стратегію, яка, в тому числі, може спиратися на джентрифікації – «перетягування» економічної діяльності на себе;

– поступово збільшується і ставати самостійним містом. Такий варіант характерний для зон з низьким ступенем урбанізації, при наявності вільних територій, незайнятої «функціональної ніші» міста.

– зберігає природне і соціальне середовище, спосіб життя. Це може бути викликано або недостатністю ресурсів розвитку, як внутрішніх, так і зовнішніх, або свідомим бажанням місцевої громади зберегти свій уклад життя.

Міський спосіб життя проникає в сільські поселення, і можливо скоро з'явиться «екуменополіс» – місто, протяжний по всій поверхні Землі.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Взаємозв'язок економічних і соціальних процесів в місті
2. Концепція базової і небазової діяльності міста.
3. Теорії просторової організації міста.
4. За якими ознаками можна класифікувати міста?
5. Наведіть приклади кількісних класифікацій. Для чого необхідна класифікація міст за величиною?
6. Які міста виділяються з адміністративної ролі?
7. У чому полягає складність класифікації міст по соціально-економічним функціям?
8. За якими критеріями можна визначити функцію міста?
9. Назвіть недоліки класифікацій, заснованих на структурі зайнятості.
10. Як проявляється подвійна природа міста?
11. Опишіть соціально-економічну структуру міста.
12. Поняття і стадії урбанізації.
13. Назвіть можливі напрямки розвитку сільських поселень.

3 СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК МІСТ І МІСЬКИХ СИСТЕМ

3.1 Історичні етапи становлення і розвитку міст і міських систем

Історично склалося так, що місто стало для людства найбільш привабливою та поширеною формою розселення. Нині з містами пов'язане життя більшості населення нашої планети, і навіть ті, хто не живуть у містах, постійно відчують на собі їх вплив – з містами пов'язаний технічний прогрес, політика, мода, культура, тобто все, що характеризує і визначає сучасну цивілізацію. Саме міста були тими «точками зростання», з якими були пов'язані найважливіші досягнення суспільства і завдяки яким інновації ставали здобутками усього людства.

Серед інших поселень міста вирізняє велика чисельність населення, висока щільність забудови та концентрація різноманітних видів діяльності. Кожне місто має певну назву, офіційну територію та органи управління. При цьому його функціонування нерозривно пов'язане з прилеглою територією та іншими населеними пунктами, стосовно яких місто виконує певні організаційно-господарські, управлінські, промислові, транспортні, культурні й інші функції.

Регулярність обмінних зв'язків з оточенням є конститутивною ознакою будь-якого міста, що передбачає наявність у його межах такого регулярного ринку, який забезпечував би самодіяльному населенню можливість збуту продукції і задовольняв споживчі потреби решти його мешканців. Не випадково М.Вебер зазначав, що «місто – це поселення, в якому діє ринок».

Таким чином, місто існує і розвивається насамперед як поселення, що є результатом та умовою суспільного (територіального) поділу праці. Історично воно могло сформуватися навколо фортеці чи укріпленого замку, що забезпечувало захист торговельному і ремісницькому люду; виникнути з родового поселення (маєтку) чи монастиря; на базі від великого села на перехресті важливих шляхів або родовища корисних копалин. Однак завжди воно набувало ознак відносно автономної корпорації з певною господарською політикою, з чітко встановленою територією, на яку поширювалася його юрисдикція та майнові відносини і, що дуже важливо, самовизначеності.

Отже, місто – це одночасно:

- осередок територіального поділу праці, що здійснюється через постійно існуючий ринок, концентрацію і диверсифікацію виробництва;
- спільнота людей, пов'язаних між собою сферами виробництва, споживання, територіальним сусідством, побутовими і сімейними відносинами;
- зосередження матеріальних фондів: будівель, споруд, інженерних мереж, зелених насаджень тощо;
- територія, що має певний статус і характеризується специфічним середовищем: соціальним, виробничим, природним, архітектурним.

До головних факторів розвитку і зростання міст належить економія на витратах у результаті наближення постачальників до споживачів їхньої продукції та послуг, включаючи комунальні. Ця сама причина, зрештою, і

обмежує зростання міст, коли їх розміри зумовлюють збільшення витрат на інженерну, транспортну та екологічну інфраструктуру. Отже, розвиток міста передбачає постійний компроміс між вигодами, що забезпечуються економією за рахунок масових масштабів діяльності, а також на зовнішніх послугах і деяких видах інфраструктури, та витратами, зумовленими скупченістю населення, втратами часу на пересування, забрудненням навколишнього природного середовища тощо.

Проте сам факт існування міст свідчить, що виробничий, фінансовий і людський капітали згодні нести тягар витрат, який певною мірою урівноважується позитивними факторами розвитку урбанізації. Спочатку у нарощуванні її темпів певне значення мала торгівля й ремісництво, потім провідну роль у процесах урбанізації, безумовно, відігравали переробна промисловість та інші галузі вторинного сектору. Саме промислове виробництво із середини XIX ст. і в першій половині XX ст. в Україні було головною містоутворюючою функцією, від якої залежало зростання міського населення.

Згодом, починаючи з 60-х рр. минулого сторіччя, сфери обслуговування й надання різноманітних послуг, розвиток яких зумовлений концентрацією населення, набувають усе більшого значення у зростанні чисельності населення міст, зміщуючи акцент на види діяльності третинного сектору в системі факторів урбаністичної концентрації. У сфері зайнятості збільшується питома вага трудових ресурсів, безпосередньо чи опосередковано пов'язаних з управлінням, фінансами й обміном та опрацюванням інформації, що вимагає референтних контактів населення і тим самим визначає очевидні переваги великих міст над малими.

Головна причина розбудови великих міст полягає в тому, що на кожному з етапів розвитку зростання чисельності населення в місті створює для окремих видів діяльності можливість отримувати цілком очевидні вигоди від конкретного рівня урбаністичної концентрації. Змінюється не тільки показник чисельності населення, що дає підстави віднести місто до категорії великих міст, а й містоутворюючі функції міст даної категорії.

Таким чином, розвиток міст найповніше відображає найважливіші етапи становлення продуктивних сил, якісні зрушення в економіці країни та її окремих регіонів. У свою чергу, економічний розвиток країни розширює і збагачує функції міст, визначає їх положення в суспільному і територіальному поділі праці.

З вищезазначеним пов'язане виникнення міст індустріальних, транспортних або наукових центрів, курортних міст. Проте навіть для малих монофункціональних міст акцент на домінуючу функцію криє в собі загрозу залишити поза увагою інші, не менш важливі економічні функції, що виконує місто. Справа в тому, що для міських поселень іманентна поліфункціональність, тому за економічними функціями вони більш подібні між собою, ніж відмінні. У зв'язку з цим більшість характеристик, що відрізняє одне місто від іншого, насправді є наслідком розбіжностей у чисельності їх населення.

Як зазначають Дж.Велер та П.Мюлер, міста не спеціалізуються на виконанні окремих економічних функцій, в основному вони неспеціалізовані або диверсифіковані. Як правило, чим більше місто, тим більше диверсифіковані виконувані ним функції.

Водночас становлення, функціонування та розвиток міст органічно пов'язані із соціальним розвитком, адже місто є безпосереднім середовищем життєдіяльності людей, унаслідок чого це середовище слугує специфічною ланкою соціалізації індивіда, а умови життєдіяльності в місті стають безпосередньою основою соціального розвитку його жителів. Тому цілком справедливо розглядати місто і як специфічне соціальне утворення.

Природно, що міська громада є органічною складовою суспільства в цілому і детермінується ним. Однак унаслідок спільності інтересів кожного з членів громади, що формуються і реалізуються в кожному конкретному місті, ця спільнота набуває специфічної цілісності з властивими їй закономірностями розвитку і функціонування. На думку фахівців, специфіка функцій таких соціально-територіальних спільнот полягає в тому, що, об'єднуючи (інтегруючи) діяльність соціальних інститутів, вони забезпечують соціальне відтворення населення, включаючи як демографічне, професійно-кваліфікаційне, етнічне, культурне, духовне відтворення, так і відтворення соціальної організації та соціальних інститутів.

Отже, специфіка міста як складного соціально-економічного організму виявляється у процесі аналізу його як певної ланки в системі поділу праці в суспільстві і як форми поселення і способу життя людей, їх особливої соціальної спільності. Виокремлюючись у суспільстві, місто тим самим набуває ознак специфічної цілісності, являє собою цілісний організм із властивими йому закономірностями розвитку та функціонування.

Більшість давніх міст виникла на рубежі IV–III тисячоліть до н.е. у перехідний період від первіснообщинного до рабовласницького ладу в результаті відокремлення ремісництва від землеробства. Водночас розвиток землеробства потребував спорудження та підтримання розгалужених іригаційних споруд, до чого залучалася велика кількість людей. На основі цього виникають централізовані деспотичні держави, влада яких потребує створення великих осередків, здатних здійснювати контроль над значною територією і підтримувати її цілісність.

Тож немає нічого дивного в тому, що перші міста виникли в найбільш розвинутих землеробських районах земної кулі: на території родючих долин великих рік Тигру, Євфрату, Інду, Нілу, Хуанхе, а також у передгір'ях Сирії та Ірану й на узбережжі Середземного моря. Ці райони вписуються у порівняно вузьку смугу земної кулі поміж 23 та 40° північної широти, для якої характерні порівняно сприятливі кліматичні умови.

За регіональними особливостями можна виділити два типи давніх міст: давньосхідний (Єгипет, держави Месопотамії, Індія та Китай) і античний (Давня Греція і Давній Рим).

Серед найзначніших античних міст, що існували на території сучасної України, слід назвати Ольвію, Тіру, Пантікапей та Херсонес.

Ольвія була політичним та економічним центром давньогрецької держави у Нижньому Побужжі, що існувала з VI ст. до н.е. до IV ст. н.е. Її заснували переселенці з Мілета й інших іонійських центрів. В обмін на ремісничі вироби і товари, імпортовані з інших грецьких полісів, ольвійські купці одержували від навколишніх племен – скіфів, сарматів та ін. – зерно, худобу, вовну, а також рабів, яких продавали на ринках метрополії. У середині I ст. до н.е. Ольвію зруйнували готи, і лише в I ст. н.е. місто було частково відбудовано. Із середини II ст. до середини III ст. у місті перебувала римська залога. В IV ст. Ольвія перестала існувати.

Тіра (Тірас) – давньогрецьке місто-держава на правому березі Дністровського лиману на території сучасного міста БілгородаДністровського. Його також заснували переселенці з грецького міста Мілета у VI ст. до н.е. Економічну базу Тіри становили землеробство, виноробство, ремесла і торгівля. Тіра підтримувала тісні торговельні зв'язки з Афінами, містами Малої Азії, Північно-Західного Причорномор'я і населенням Подністров'я. З другої половини IV ст. до н.е.

Тіра карбувала власну монету. IV–III ст. до н.е. – період найбільшого розквіту її економіки і культури. Тіра проіснувала майже п'ять століть. У I ст. до н.е. його зруйнували гетсько-фракійські племена. З початком нової ери місто відроджується. З 57 р. н.е. Тіра входила до складу римської провінції Мезії, але остаточно занепадає як античне місто у 240-ті роки під ударами готів.

З першої половини VI ст. до н.е. існувало також античне місто Пантікапей (на місці сучасної Керчі). У V ст. до н.е. воно стає столицею Боспорської держави, до складу якої увійшли грецькі поліси, які на той час існували на західних та східних берегах Керченської протоки (Боспор Кімерійській), зокрема Тірітака, Мірмекій, які були розміщені на території сучасної України. У кінці V ст. до складу Боспорської держави ввійшов Німфей, який до того належав Афінам, а згодом, у 355 р. до н.е., було завойовано і Феодосію (Теодозію), відому з другої половини VI ст. до н.е. як давньогрецьке поселення.

Важливим економічним, культурним і політичним центром у Північно-Західному Причорномор'ї був Херсонес – місто-держава, засноване у 422–421 рр. до н. е. вихідцями із грецької колонії Гераклея на території сучасного Севастополя. Він існував протягом двох тисячоліть – з V ст. до н. е. до XV ст. н. е. і у період свого найвищого піднесення під його владою перебували такі значні поліси західного узбережжя Криму, як Керкінітіда (сучасне м. Євпаторія) та Калос-Лімен (тепер – Чорноморське).

До античних міст можна віднести також Неаполь Скіфський столицю скіфського царства в Криму. Місто було засновано у III ст. до н.е. на території сучасного м. Сімферополя. Це було не тільки місто-фортеця, а й значний ремісничо-торговельний центр. Найбільшого розквіту Неаполь досяг у II ст. до н.е. У цей час місто займало площу 20 га і було обнесене потужними мурами з баштами. У межах мурів розміщувалися житлові та громадські споруди, поза мурами – передмістя та некрополь. Це місто проіснувало до кінця III – початку IV ст. н. е., коли під ударами готів і гунів впала скіфська держава.

Середньовіччя – складна і суперечлива епоха в історії людства, що залишила на всіх континентах значний відбиток у формуванні мережі міських поселень, їх плануванні та забудові. Ця епоха має досить розмиті часові межі. В Європі початком Середньовіччя вважається загибель Римської імперії (V ст. н.е.), кінцем – англійська буржуазна революція (XVII ст.). В Азії перехід до феодалізму почався у I–III ст. н.е. і він проіснував до XVIII–XIX ст.

Процес розвитку міст у цю епоху значно сповільнився. У світі запанував натуральний тип господарства, а разом з ним сільський спосіб життя. Чисельність міського населення не перевищує 3–5%. Навіть великі на той час міста налічують 5–20 тис. жителів. Лише деякі столиці і великі торговельні міста досягли значних розмірів: у Європі – Париж, Москва, Венеція, Лондон, Севілья, Мадрид, Лісабон (до 200–500 тис. осіб); в Азії – Чаньян, Кайфін, Гуанчжоу, Делі (до 500–2000 тис. осіб).

За історичними відомостями, аж до початку епохи Відродження, тобто майже протягом півтора тисячоліття, у Європі не було створено жодної нової теоретичної праці з містобудування. Однак це не означає, що в Середньовіччі містобудівна діяльність не мала теоретичних принципів. Цієї доби тут сформувалася мережа міських поселень, яка збереглася в своїх основних рисах донині і великою мірою визначає сучасну схему розселення на континенті.

Розгалуженість мережі міст зобов'язана інтенсивному замковому будівництву. Це був час становлення великої феодальної земельної власності, коли виникала потреба у захисті як самих феодалів і членів їхніх родини, так і підвладного їм населення від сусідніх феодалів та чужоземних нападників. Замки будувалися як потужні оборонні споруди протягом одного, а то й двох століть, поступово збільшуючи кількість фортифікаційних, житлових та господарських споруд. Замки мали житлову та дозорну вежі, кріпосні мури, подвір'я з колодязем, господарські будівлі. Як правило, для будівництва замку обиралися місця на скелі, на острові, біля злиття рік.

Економічною базою розвитку середньовічних міст було ремісницьке виробництво та торгівля. Можна простежити певні причинно-наслідкові зв'язки у розвитку міста в середні віки:

- ремісники, колишні селяни селяться поблизу феодальних замків та під мурами монастирів, де вони можуть знайти захист і ринок збуту своєї продукції;

- ремісницьке виробництво дає поштовх розвитку товарногрошових відносин та формуванню купецтва;

- торговельна функція міста починає домінувати, і ще більшого значення для його розвитку набуває географічного положення.

Такі зв'язки можна проілюструвати на прикладі трансформації мережі укріплень, які успадкувала Європа з часів Римської імперії, в мережу значних торговельних центрів.

Більшість процвітаючих давньоримських міст поступово занепадала, якщо їх місцезнаходження не відповідало новим умовам. Водночас з незначних поселень, що були розташовані на важливих торговельних шляхах,

сформувалися великі міста – Константинополь, Венеція, Генуя, Барселона, Севілья, Лісабон, Брюгге, Антверпен, Лондон, Париж, Кельн.

Як правило, місто мало два центри – замок феодала чи монастир (верхнє місто) та торговельно-ремісницьке поселення (нижнє місто, або поділ). Місто поділялося на вулиці за професійною ознакою мешканців. Так, м'ясники селилися поблизу міських воріт, кожум'яки – вздовж річок; ювеліри та міняйли – в центральних, найбільш жвавих кварталах.

У середньовічному місті змінюється і спосіб життя його населення. Купці, майстрові, міщани становлять особливий привілейований стан, якому, на відміну від решти жителів, властиві певні вільності. Існував навіть вираз, що відбивав дух того часу: «Міське повітря робить вільним». Користування землею у містах також стає вільним, за нього сплачується лише грошова рента. Замість феодальних судів утворюються міські трибунали, в яких засідають виборні мешканці міста. Виникає міська фінансова система та система самооподаткування, з якої кошти спрямовуються на міське будівництво (передусім укріплень), санітарні потреби, утримання поліції тощо. Тут зароджується світська інтелігенція, починає розвиватись відмінна від феодально-церковної світська культура.

На території сучасної України у цю добу міста поставали з «городів». Вони виконували оборонні функції і поступово ставали осередками князівств Київської та Галицько-Волинської Русі. У них розміщувалися резиденція місцевого князя, його військо, судові установи, монетний двір тощо.

Більшість із зазначених міст були невеликими, а ті, що розміщувалися на перехресті головних шляхів, ставали центрами торгівлі та ремісництва, як-то: Київ, Чернігів, Переяслав та ін. У XI ст. з'явилися Берестя, Володимир-Волинський, Прилуки, у XII ст. згадується Галич, Дрогобич, Путивль, у XIII ст. – Холм, Львів, Коломия.

У процесі становлення та розвитку державності східних слов'ян збільшувалася чисельність міського населення та кількість міст. Якщо в IX–X ст. у літописах згадується про існування 20 міст, то в XI ст. – вже про 80 міст. У XII ст. кількість міст збільшилася на 119, а в першому десятиріччі XIII ст. – ще на 32. За літописними даними, до татаро-монгольської навали на Русі всього налічувалося 238 міст.

У 40-х роках XVII ст. на території України налічувалося понад тисяча міст і містечок. Населення деяких з них – Кам'янця Подільського, Умані, Білої Церкви, Острога та інших – становило близько 10 тис. осіб, а Києва і Львова – понад 20 тис. осіб.

Міста як центри, в яких сфокусовувалися економічні, соціальні і політичні відносини, закономірно виступали каркасом територіального політико-адміністративного устрою. Саме з виникненням і подальшою розбудовою міських поселень пов'язаний початок формування територіальної організації державної влади і місцевого самоврядування.

Водночас просторові особливості політико-адміністративних відносин активно впливали на динаміку розвитку і структуризацію міського населення. Високий ранг адміністративних одиниць відкриває перед містами додаткові

господарські можливості, завдяки насамперед вигідному розподілу капіталовкладень, що, у свою чергу, впливає як на рівень інфраструктурного забезпечення, характер і тип забудови, так і на особливості кількісного, соціального та національного складу. Якщо місто втрачало свої адміністративні функції, це звичайно призводило до його поступового занепаду. Такі ж наслідки зумовлювали зміни політико-адміністративних меж, якщо в їх результаті місто опинялося в прикордонному регіоні, втрачало центральне розташування, то воно, відповідно, не могло обслуговувати належну територію.

У XVII та XVIII ст. активізації міського життя на теренах Південно-Східної України сприяла система полково-сотенного устрою козацьких військово-державних утворень. Статус полкового центру поживав соціальний розвиток таких давніх і нових міст, як Київ, Батурин, Глухів, Корсунь, Трахтемирів, Чигирин, Умань, Миргород та ін. Географія політичних центрів на новоосвоєних землях Слобожанщини була широкою (Харків, Суми, Охтирка, Острогозьк, Балаклія). Зазначені міста й понині становлять основу міського розселення на цій території.

Крім того, у другій половині XVIII на початку XIX ст. виникла велика група нових міст у зв'язку з колонізацією південної частини України. Перші з них з'явилися як прикордонні фортеці для охорони південних кордонів Російської імперії – Єлисаветград, Олександрія, Павлоград, Херсон, Миколаїв, пізніше – Одеса, а в Криму – Севастополь.

Кількість міст на території України збільшилась також завдяки змінам в адміністративно-територіальному устрої. З утворенням намісництв всі містечки – центри повітів – отримали статус міста. Наприклад, до утворення Чернігівського намісництва (1781 р.) на його території користувались міським статусом тільки Чернігів і Ніжин. Інші ж дев'ять міст – Городня, Березня, Борзня, Прилуки, Лохвиця, Глинськ, Ромни, Гадяч і Зеньків – були звичайними сотенними містечками.

Подальший розвиток, політичний і правовий статус міст визначала «Грамота на права и выгоды городом Российской Империи» (21 квітня 1785 р.), чинність якої поширювалась також на Лівобережну і Слобідську Україну. Для всіх міст утвердились герби.

Міста Лівобережжя і Слобожанщини залежно від характеру міського управління поділялися на дві категорії: магістратські і ратушні. Магістратські міста, як правило, були адміністративними центрами полків, намісництв, губерній, ратушні – сотень і повітів. У Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському намісництвах (кінець XVIII ст.) міст, що мали магістратське управління, налічувалось 11 (Київ, Чернігів, Переяслав, Новгород-Сіверський, Стародуб, Ніжин, Погар, Мглин, Остер, Козелець, Полтава), в Харківському намісництві – 12 (Харків, Вочанськ, Золочев, Волки, Ахтирка, Краснокутськ, Богодухів, Суми, Білопіль, Лебедин, Недригайлів і Ізюм). Решта міст мала ратушне управління.

Промислова революція зумовила значне піднесення торгівлі й виробництва і водночас зростання населення міст, що прискорило темпи урбанізації. Так, якщо в 1700 р. в Європі налічувалося лише 14 міст з

чисельністю населення понад 100 тис. мешканців, то в 1800 р. таких міст стало понад 200, а до 1900 р. у містах цієї категорії мешкало вже 5,5% від усього населення планети. На початку XX ст. у найбільш розвинутих країнах (Англії, США, Франції, Німеччині) частка міського населення зростає до 40–70%.

В Україні чисельність міського населення до скасування кріпосного права збільшувалось досить повільно. Так, у 1858 р. з 850 великих і малих міст усіх українських земель тільки 62 мали чисельність населення понад 10 тис. осіб, а п'ять з них – понад 50 тис. осіб (Одеса – 114 тис. осіб, Київ – 58 тис., Бердичів – 54 тис., Харків 50 тис. осіб).

Більшість міських поселень були переважно адміністративними, торговельними та ремісницькими центрами і не мали значних промислових об'єктів. Проте зародження капіталістичних відносин в Україні дало поштовх до розвитку існуючих та появи нових міст, зокрема в Донбасі, Придніпров'ї, де почалося прискорене формування гірничодобувної та інших галузей промислового виробництва. В цих районах швидко збільшувалась чисельність населення, значною мірою за рахунок мігрантів з Росії.

Повільніше зростали міста на західноукраїнських землях, які у другій половині XIX – на початку XX ст. перебували під владою Австро-Угорщини, яка всіляко перешкоджала економічному розвитку цього краю. І все ж багато міст Західної України (Львів, Чернівці, Івано-Франківськ, Тернопіль, Бережани, Стрий, Ужгород) стали центрами українського політичного та культурного життя.

Велике значення для розвитку українських міст мало будівництво залізниць, яке розгорнулося в другій половині XIX ст. Розвиток залізничного сполучення не тільки сприяв зростанню промислового виробництва та торгівлі в існуючих містах, а й став базою для виникнення нових міст та селищ, що розвивалися як залізничні вузли – Жмеринка, Козятин, Дебальцеве, Лозова та ін.

У цей період стали проявлятися суттєві відмінності в темпах зростання чисельності населення й інфраструктурного забезпечення губернських і крайових центрів (Львів, Чернівці, Житомир, Кам'янець-Подільський, Ужгород, Полтава, Київ, Харків, Чернігів, Херсон, Катеринослав, Сімферополь) та інших міських населених пунктів. Розвитку міст Севастополя та Миколаєва сприяло виконання ними військової функції, а міст Одеси та Керчі – їх статус «вільних міст».

Загалом на фоні загального збільшення чисельності міського населення (за другу половину XIX ст. воно зросло в 2,2 раза) значно збільшується кількість великих міст з чисельністю населення понад 100 тис. осіб. Це – Одеса, Київ, Харків та Катеринослав. Чисельність їх мешканців становить понад 35% від усього міського населення. За цей період чисельність населення тільки м. Одеси зросла від 110,8 тис. осіб до 408,8 тис. осіб.

Характерною рисою капіталістичних міст стає їх розвиток на основі затверджених планів та правил забудови, що ґрунтуються на будівельних, санітарних та протипожежних нормах. У практиці містобудування набуває поширення система зонування міста за поверховістю їх забудови. Виділялися

центральні зони, де дозволялося зводити багатоповерхові громадські та житлові будинки, зони промислових підприємств та житла для робітників, зони для будівництва малоповерхового житла та зони садиб-віл. Зокрема, такі плани зонування діяли у м. Львові, м. Ужгороді, м. Дрогобичі, м. Івано-Франківську та інших містах.

У 20-ті рр. XX ст. з установленням на території України радянської влади була переглянута мережа міст. Крім міст, було введено поняття «селище міського типу» і ліквідовано поняття «містечко».

З 1924 р. містами стали називати населені пункти з населенням понад 10 тис. осіб, а селищами міського типу – не менше ніж 3 тис. осіб за умови, що більшість населення не було зайняте в сільському господарстві. Такі критерії виділення міських поселень збереглися в Україні й донині.

У результаті перегляду мережі поселень майже 40% давніх міст втратили свій колишній статус, а містами стали досить багато містечок та великих сіл. На кінець 1925 р. в Україні існувало 70 міст та 155 селищ міського типу.

Одночасно в суспільстві розгортається жвава дискусія щодо створення соціалістичних міст, в межах якої пропонувалося вирішення питань розміщення продуктивних сил, розселення, ліквідації відмінностей в умовах життя міського та сільського населення, типології населених пунктів, систем обслуговування населення, сімейних відносин, типів житлових будинків тощо. Як правило, переважали ідеї про недоречність подальшого розвитку існуючих міст як капіталістичного спадку та створення нових міст «з чистого аркуша».

Деякою мірою такі ідеї були реалізовані в процесі виконання програми індустріалізації країни. На Донбасі і в Криворіжжі при великих промислових підприємствах, шахтах, електростанціях виникали перші соціалістичні міста. І навіть, коли промислові підприємства розміщувалися в існуючих містах, обсяги будівництва були настільки значними, що такі міста, як Запоріжжя, Алчевськ, Донецьк, також можна вважати новими. Крім того, великі міські райони соціалістичного зразка виникли в Харкові, Дніпропетровську, Краматорську та Кривому Розі. У 1939 р. внаслідок індустріалізації в Радянській Україні вже налічувалося 179 міст та 397 селищ міського типу, в яких проживало 36,2% від усього населення.

За роки війни (1941–1945 рр.) багато міст України були знищені. Їх населення порівняно з 1940 р. зменшилось на 60%. Чисельність міського населення в Україні досягла довоєнного рівня тільки на початку 50-х рр. і після цього безперервно зростала. За післявоєнний період в Україні виникло більш ніж 160 міст. Природно, що це спричинило збільшення чисельності міського населення в Україні, яке на початку 90-х рр. XX ст. досягло свого абсолютного максимуму – 34,6 млн осіб (67 % від усього населення). При цьому найвищі темпи приросту припадали на найбільші міста – Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ та Одесу, що, поряд із збільшенням загальної кількості міст та зростанням їх, стало характерною ознакою усього попереднього етапу урбанізації в Україні.

Його відрізняє посилення соціально-економічної неоднорідності території в результаті зосередження господарської діяльності в міських поселеннях та зміни структури самих міських поселень, а саме:

- поглиблення у межах міст функціональної та соціальної стратифікації території;
- переростання порівняно автономних міст в агломерації на основі виробничої кооперації, єдності ринку праці та відтворення кадрів, спільності енергетичної і будівельної бази, інженерно-транспортної інфраструктури, зон масового відпочинку;
- «дематеріалізація» функціонального профілю, що виявляється тим чіткіше, чим більше місто;
- поглинання містами нових земельних площ і погіршення екологічного стану.

3.2 Світові тенденції розвитку міст: міжнародний досвід

До сучасних світових тенденцій подальшого розвитку людства можна віднести: урбанізацію, демографічний вибух, метрополізацію, глобалізацію, тощо. Ці останні формують нові умови існування людини, принципово змінюючи середовище її оточення і способи діяльності. Становить інтерес те, що всі вищезгадані тенденції не тільки відкривають нові перспективи розвитку людства, а й взаємодіють між собою, створюючи позитивні і негативні синергетичні ефекти. Це посилює непередбачуваність соціальних, економічних, соціокультурних екологічних їх наслідків, впливає на інтенсивність їх перебігу, а також ускладнює завдання, які постають перед владою при формуванні політики розвитку.

Природно, що все наведене стосується не тільки цивілізації в цілому, країн світу, а й міст, адже місто для сучасних урбанізованих країн можна розглядати як первинний каркасоутворюючий елемент більш високого рівня соціальної організації – країни. Тому вивчення впливу вищезазначених тенденцій стає принциповим для забезпечення якісного управління сучасним містом, а також для формування цілісного уявлення про загальносвітові процеси розвитку.

Урбанізація – процес збільшення пропорції населення, що проживає на територіях, які характеризуються надвисокою щільністю населення та рівнем економічної і соціальної організації, тобто процес збільшення пропорції міського населення. За даними ООН, у 2005 р. урбанізоване населення становило 3,2 млрд осіб. На початку 2007 р. вперше було зафіксовано, що вже більшість (51 %) населення світу мешкає у містах і, за прогнозом, до 2025 р. ця цифра збільшиться до двох третин.

Африка й Азія були та залишаться до 2030 р. найменш урбанізованими частинами світу, однак через зростання загальної чисельності населення в цих регіонах майже 7 мешканців міст з 10 у 2030 р. будуть проживати в містах Африки чи Азії. За даними дослідження ООН, від 40 до 50 % приросту урбанізованого населення в країнах, що розвиваються, відбудеться переважно

через міграцію населення з сільських поселень до міських. В розвинутих же країнах основним ключовим фактором приросту урбанізованого населення стає рекласифікація населених пунктів з сільських у міські [304]. Незважаючи на зростання кількості мегаміст, більшість (52%) урбанізованого населення світу проживає та проживатиме, за прогнозом до 2015 р., в малих та середніх містах (розміром до 500 тис. населення).

Сучасні міста характеризуються постійно зростаючою щільністю населення, кваліфікованих кадрів, капіталу, індустріальних та виробничих активів, соціальної та технічної інфраструктури. Разом з тим постійно зростає інтенсивність інформаційних, енергетичних та речовинних обмінів, інтенсивність руху капіталу, транспортних потоків, потоків трудових ресурсів тощо. Завдяки такій концентрації міста стають ключовими точками (центрами) зростання у глобальній економіці. Вони як центри політичних та економічних рішень відіграють роль «промоутерів» національного розвитку. З цієї точки зору становить інтерес світова класифікація міст, здійснена віце-президентом університету глобального урбанізованого розвитку, професором університету планування й урбаністики сером Пітером Холлом. Автор поділив усі міста світу за рівнем світового значення на Альфа, Бета, Гамма та Дельта. Альфа-міста (глобальні континентальні «столиці») – це комунікаційно-сервісні центри світового значення із ареалом «обслуговування» до 20 млн осіб, зокрема, мультимодельні транспортні вузли, комунікаційно-комерційно-сервісні центри глобального впливу, наприклад Лондон, Париж, Нью-Йорк, Токіо, Чикаго, Франкфурт, Гонконг, Лос-Анджелес, Мелан, Сінгапур.

До Бета-міст віднесено міста-шлюзи (субконтинентальні столиці), ареал обслуговування яких сягає від 10 до 20 млн населення. Це – вузли повітряного сполучення, комерційні та сервісні центри субконтинентального значення, наприклад міста Сан-Франциско, Сідней, Торонто, Цюрих, Брюссель, Мадрид, Мехико, СанПауло, Москва, Сеул.

Міста групи Гамма є периферійними столицями (регіональними столицями), під ареал обслуговування яких підпадають більш ніж 5 млн населення прилеглих територій. Вони є регіональними центрами комунікацій, сервісу та комерції. Серед таких міст Амстердам, Бостон, Каракас, Даллас, Дюссельдорф, Женева, Хьюстон, Джакарта, Йоханесбург, Мельбурн, Осака, Прага, Сант-Яго, Тайпей, Вашингтон, Банкок, Пекін, Рим, Стокгольм, Варшава, Атланта, Барселона, Берлін, Буенос-Айрес, Будапешт, Копенгаген, Гамбург, Стамбул, Маніла, Майамі, Монреаль, Мюнхен. Останню групу становлять Дельта-міста – міста з незначним ареалом обслуговування. Це є типові адміністративні центри, постійною тенденцією в яких є підвищення значення, ролі та впливовості у масштабах регіону.

Не можна не звернути увагу й на тенденцію до зростання мегаміст (за класифікацією ООН, міст з населенням понад 10 млн осіб). На сьогодні в світі є 20 мегаміст, у яких проживає майже 10% від всього урбанізованого населення планети. До 2015 р. кількість мегаміст збільшиться ще на 2, і 17 мегаміст світу розміщуватимуться в країнах Азії та Африки.

Наведені дані унаочнюють динаміку та охоплення процесом урбанізації всієї планети. Це, у свою чергу, принципово змінює умови існування для більшості людства на планеті й породжує певні наслідки і проблеми. Зростання рівня урбанізації, і, відповідно, впливовості та значення міст знайшло прояв у факті визнання вперше на стамбульській конференції 1996 р. (Хабітат II) урядами 171 країн світу міста центральним фактором соціального й економічного розвитку людства. Уряди цих країн також поставили собі за мету координовано підтримувати процес урбанізації й управляти ним.

Другою сучасною світовою тенденцією є демографічний вибух. Урахування урбаністичних тенденцій, тенденції метрополізації дає також змогу зовсім в іншому ракурсі розглянути загальносвітову тенденцію демографічного вибуху.

На тлі стрімкого зростання чисельності населення на планеті загрозливим для нас є прогноз скорочення населення України майже до 26 млн осіб у 2050 р. Хоча, на нашу думку, динаміка скорочення населення в Україні за існуючих тенденцій буде значно більшою, а отже, позначки 26 млн населення ми можемо досягнути на 10–15 років раніше прогнозованого.

Стрімке збільшення чисельності населення характерне тільки для окремих країн, переважно азіатських й африканських. Разом з тим значна кількість розвинутих країн мають негативний приріст населення у перспективі. Особливо вражаючими виглядають темпи зменшення населення (за умови збереження існуючих тенденцій) України та Росії. Тенденція до швидкого скорочення населення України на тлі загального демографічного вибуху стає проблемою національної безпеки.

Поєднання двох процесів – урбанізації та демографічного вибуху – у межах соціотехноприродної системи «місто» дає підстави прогнозувати поглиблення таких проблем:

- нерівномірності розселення населення по території країн: зменшення щільності населення у сільських територіях та збільшення у містах і, як наслідок, погіршення умов для їх гармонійного співіснування на локальному рівні;
- актуалізації гармонійного співіснування, взаємозв'язків та взаємодії міста та передмістя;
- розвитку мегаполісів, адже, як показує практика, інтенсивність концентрації населення у мегаполісах вище, ніж у малих і середніх містах;
- збільшення масштабу й інтенсивності міграційних хвиль, що без регулювальних впливів може призвести до міжетнічних конфліктів;
- стрімкого старіння міського населення у певній групі країни (до якої входить і Україна), що може принципово вплинути на структуру витрат місцевих бюджетів.

Третя світова тенденція – метрополізація – це процес утворення метропольних територій чи метрополій-регіонів з надзвичайно високою концентрацією населення та економічною активністю, що формують чітко визначені функціональні соціоекономічні ареали та містять у собі кілька різних адміністративно-територіальних одиниць. У даному контексті під

соціоекономічним ареалом розуміється граничний географічний простір, в середині якого існують стійкі чітко визначені економічні та соціальні зв'язки: ринки праці, мережі компаній, важливі частини ланцюгів постачання, комунікації між компаніями та місцевими владними структурами.

У країнах – членах ОЕСД на сьогодні вже існує близько 100 метрополій з населенням від 38 млн мешканців (метрополія Токіо) до 1,5 млн (метрополія Оклад). Значення метрополій в економіці країни важко переоцінити. Так, метрополії Будапешт, Сеул, Копенгаген, Дублін, Брюссель виробляють 50 % від ВВП країни, де вони розташовані, а метрополії Осло, Оклад, Прага, Париж – 1/3 національного ВВП цих країн. За останні п'ять років саме метрополії як ціла географічна одиниця найчастіше є предметом різноманітних рейтингів та аналізів на національних та глобальних ринках.

Економічний успіх метрополій пояснюється концентрацією великої кількості населення на одній території. Це автоматично створює великий пул диверсифікованого ринку праці (людського капіталу), що притягує капітал фізичний, а для метрополій-столиць – це ще й близькість до політичного пулу. Однак твердження «великий = багатий» справедливе лише щодо певного розміру метрополії.

Остання світова тенденція – глобалізація. Лише 10 років тому словосполучення «міжнародна політика міста» викликало б усмішку та сприйнялося б як жарт, адже це була виключна компетенція країни. На сьогодні багато метрополій мають заступників мерів, в обов'язки яких входять виключно міжнародні відносини та міжнародна політика, наприклад Париж та Сан Паоло. В Європі багато міст, і не лише метрополій, столиць чи просто великих міст, а й середніх та малих, які мають свої окремі офіси-представництва чи «посольства» в Брюсселі, щоб бути побаченими та почутими, «бути ближче до подій та фінансів». Міста формують регіональні та глобальні мережі, щоб вчитися один від одного, працювати разом, навіть якщо вони є потенційними конкурентами – «мережевість» збільшує їх купівельну спроможність та конкурентоспроможність на глобальному ринку. Дипломатія та міжнародна політика стають де-факто функцією «місцевого рівня» – це лише один з проявів глобалізаційних процесів, які є реальністю XXI ст. Незалежно від нашого ставлення до них XXI ст. буде століттям глобальної економіки, що впливатиме на всі без винятку рівні економіки – національний, регіональний, місцевий (міський) незалежно від політичної, економічної та соціальної систем країни. Варто також зазначити, що найбільш значущим у перспективі вважається вплив локального (міського) рівня на економічні процеси.

За визначенням Світового банку, глобалізація – це процес нарощування зв'язків, посилення взаємозалежності світових ринків та бізнесу, мобільності товарів, послуг, трудових ресурсів, технологій, інформації, капіталу в світі. І цей процес пов'язаний як з певними можливостями, так і з загрозами. У такій ситуації ефективна співпраця національного та локального (міського) рівнів влади й управління країни стає вирішальною для ефективного національного розвитку. Для цього варто враховувати п'ять принципів успіху розвитку міст в умовах глобалізації.

1. Глобалізація сама по собі. Ігнорування глобалізації зробить місто жертвою цього процесу замість того, щоб отримувати вигоди. Місто має визначити, яка (які) з його характеристик може бути цінною в глобальному розуміння (світовому масштабі), і на цю характеристику робити ставку в економічному та соціальному розвитку.

2. Локалізація. Головна характеристика (головні характеристики) розвитку мають базуватись на «внутрішніх коренях». Глобалізація економіки не повинна призвести до культурної глобалізації чи уніфікації, адже це означає втрату основної конкурентної переваги міста в глобальному світі, його власних унікальних характеристик. Тому саме місцеві активи (людські, природні, фізичні, функціональні, культурні тощо) мають бути визначені, збережені та розвинуті. Для їх вимірювання, можливо, потрібно буде вводити додаткові «сукупні» індикатори та параметри, оскільки в глобальному світі якісні критерії будуть переважати кількісні.

3. Диверсифікація. Біологи першими зрозуміли важливість диверсифікації для здоров'я системи, яку вони вивчають. Економічні дослідження, проведені на основні біологічних моделей, підтверджують, що для здорового розвитку економіки як системи характерна більшість з екологічних параметрів. І диверсифікація один з них. Концепція диверсифікації для економічних систем має три аспекти: 1) населення (особливо в містах) стає дедалі і більш диверсифікованим за рівнем освіти, професією, спеціалізацією, світоглядом, релігією, культурними коріннями, традиціями тощо, це забезпечує місту потенціал для диверсифікації власної економічної системи, але призводить до появи певних проблем управління містом; 2) для успішного безпечного розвитку економіка міста має бути диверсифікованою з метою захисту від потенційної втрати економічної ніші через зміну внутрішніх чи зовнішніх обставин; 3) як наслідок глобалізації потенційні клієнти теж стають надзвичайно «диверсифікованими» – це представники різних (іноді полярних) релігій, традицій, культур тощо. Успішна економіка має бути орієнтована на задоволення цього виклику.

4. Сталість (сталий розвиток). Для міст цей принцип означає важливість сталого функціонування інфраструктури, фінансову стабільність місцевого бюджету, фізичну стабільність середовища проживання, стабільність місцевих культурних традицій, звичаїв, вмінь та навичок.

5. Відповідальність. Він передбачає використання для розвитку економіки міста збережених у більшості країн ресурсів регіонального, національного й інтернаціонального значення. Разом з тим використання ресурсів більш високого рівня накладає відповідальність на всіх гравців місцевого рівня (владу, бізнесменів, місцевих мешканців тощо).

Для розвитку міст глобалізація має такі наслідки.

1. Посилення впливу на розвиток міст ТНК, мафіозних структур, інших недержавних організованих структур.

2. Певна уніфікація та стандартизація всіх сфер життя міст у різних країнах світу, що породжує активні протилежні процеси відстоювання власної або пошуку нової національної культурної та релігійної ідентичності.

3. Бурхливе зростання метрополій Північної Америки, Західної Європи, Східної Азії.

4. Поява нових міст-гравців на полі глобальної конкуренції мегаполісів та метрополій Китаю та Індії, інших країн.

5. Посилення впливу локального рівня.

6. Скорочення чисельності зайнятих у виробництві та збільшення кількості зайнятих у сфері надання послуг.

7. Породження нових критеріїв конкурентоспроможності міст.

Гострота проблем, що виникли у містах світу, зініціювала появу за останні 15–20 років низки документів міжнародного рівня, в яких тема локального розвитку посідає вагоме (ключове) місце.

Разом з тим місто несе відповідальність за екологічні проблеми людства та руйнацію природного капіталу. У місті також найбільш гостро відчувається порушення соціальної, політичної, архітектурної, ресурсної й екологічної рівноваги. Водночас міський рівень – це найменший масштаб, у якому можливе конструктивне інтегральне цілісне вирішення цих проблем.

У документах зазначено, що місто не має права експортувати проблеми і порушувати рівновагу у зовнішньому середовищі зараз, ні в майбутньому. Всі проблеми або порушення рівноваги мають врегульовуватися всередині міста або за певних умов виносяться на територіальні системи регіонального або національного рівнів. В останньому випадку підходи та шляхи до вирішення проблем мають узгоджуватися спільно під час переговорів усіх зацікавлених сторін. Оскільки всі міста по-своєму унікальні, кожне місто має знайти власний шлях до стійкого розвитку, використовувати свої переваги, внутрішній потенціал і привабливість як основу локально орієнтованих стратегій стійкого розвитку.

У загальному розумінні стійкий розвиток розглядається як бачення і творчий процес пошуку рівноваги. На нашу думку, тільки у процесі управління, спрямованому на досягнення стійкості, можливе прийняття рішень в інтересах сучасних і майбутніх поколінь. Можна стверджувати, що стійкий планетарний розвиток людства це стійкий розвиток міст (територіальних громад). Останній має три вектори руху: соціальну справедливість, стійку економіку й екологічну стійкість. Це, у свою чергу, реалізується у разі здійснення: політики соціальної єдності, дотримання прав людини та демократії, принципів стійкого просторового розвитку у всіх сферах життя та господарювання, а також територіальної прив'язки цих принципів.

Міста мають оцінювати ефект комерційного підприємництва з позиції критеріїв стійкого розвитку, стимулювати довгострокову зайнятість і виробництво товарів з тривалим терміном використання. У вказаних документах також зазначається, що необхідною передумовою стабільності є досягнення певного прийнятного рівня життя населення. Соціальна злагода є однією з основних умов розвитку міста. Міста мають стати «опорними майданчиками» стратегій реагування на виклики у суспільстві.

Бачення стійкого розвитку має бути адресовано різним політичним і соціальним організаціям та жителям міст, які своїми діями і визначатимуть спільне майбутнє.

Узгодженість економічних і соціальних вимог із екологічними, культурними функціями територій мають стати підґрунтям довгострокового великомасштабного просторового розвитку, який має базуватися на принципах, стислий виклад яких в інтерпретації українських реалій має такий вигляд:

- прагнення територіальної цілісності міста через збалансований соціальний та економічний розвиток територій та покращення умов для конкуренції;

- поліцентричності розвитку національних та регіональних рівнів. Це означає, що кожне місто має бути одним з центрів певної діяльності, займати своє місце у загально-регіональній та загальнонаціональній системі поділу праці та розподілу капіталу. Стосовно цього місцева влада має бути спроможною до проведення активної політики просторового розвитку, основою якої є високі стандарти адміністративної практики, причетність громадян і соціальних груп до планування просторового розвитку;

- покращанні відносин між містом і селом. Мають розвиватися міські системи, що включають малі та середні міста і міста сільських районів, у тому числі для спрощення доступу до них жителів країни. Створення та укріплення міських мереж посилює взаємозалежність цих міст, формує зв'язки, сприяє спеціалізації міст, економічному розвитку, економічній змагальності та спільному пошуку шляхів вирішення проблем. Сільсько-міське партнерство відіграє все більшу роль. Умовою ефективних відносин є рівність і партнерство між міською та сільськими місцевими органами влади;

- рівних умов просторової доступності. Розглядаючи шляхи руху, слід застосовувати об'єктивні стратегії, що враховують на рівних підставах різні способи транспортування та вимоги просторового планування;

- покращанні доступу до інформації та знань. Потрібно вдосконалювати телекомунікаційні мережі, налагоджувати інтерфейси між виробниками інформації і потенційними користувачами, вбудовувати інформаційні мережі міста в регіональні, національні, світові мережі;

- зменшенні шкоди (збитків), що завдається природному середовищу;

- розвитку та захисту природних ресурсів та природної спадщини, примноження та відновлення природних ресурсів, баланс екосистем, рекреаційної привабливості території, підвищення її рекреаційної цінності й якості життя, відтворення екологічних мереж, ідентифікації територій, що потребують відтворення (наприклад індустриальних пустирищ);

- примноженні культурної спадщини як фактора розвитку. Підвищення місцевої культурної привабливості для інвесторів, туристів та населення стане важливим внеском в економічний розвиток та посилення місцевої ідентичності;

- комплексному збереженні культурної спадщини, що має бути підґрунтям розвитку спеціалізованих туристичних маршрутів. Змістом великих місцевих культурних програм може стати виокремлення пам'яток та розробка

підходів до їх збереження, відтворення та використання. Вся цінна спадщина має бути включена в культурні маршрути та збережена для майбутніх поколінь;

- розвитку енергоресурсів за підтримки безпеки їх формування;
- підтримці високоякісного стійкого туризму. Розвиток туризму, особливо у випадках неблагополучних територій, має стати пріоритетним. Необхідно знати можливості екосистеми та чисельність відвідувачів, яку може витримати екосистема. Потрібно розвивати форми м'якого туризму, що добре пристосовані до місцевих умов;
- обмеженні впливів природних та техногенних катастроф, вжитті запобіжних заходів, що спрямовані на зменшення збитків від катастроф і створення менш уразливих структур поселення.

Поворотним пунктом у посиленні локального (а в умовах урбанізації – міського) рівня у взаємовідносинах та взаємодії соціотехноприродних систем «країна»–«регіон»–«місто» на теренах Європи можна вважати прийняття у 1985 р. Європейської хартії місцевого самоврядування. Вона остаточно зафіксувала нову роль локального рівня у процесах соціально-економічного розвитку країн і прискорила поступову трансформацію суб'єкт-об'єктних відносин між державою та містом у суб'єкт-суб'єктні. Такі процеси, на нашу думку, спостерігаються і сьогодні, наслідком чого стає:

- посилення ролі асоціативних органів місцевого самоврядування (Асоціацій міст різних країн), які є впливовими легітимними представниками інтересів територіальних громад у відносинах країни та міста, а також ЄС та міста;
- розробка ефективних механізмів наскрізного управління та планування в країнах ЄС, механізмів збалансування та гармонізації функцій, компетенцій та повноважень органів влади та управління різних рівнів;
- повсюдне впровадження культури стратегічного планування на рівні міст;
- формування різних координуючих органів, призначених для збалансування інтересів та впорядкування відносин між містами як по горизонталі, так і по вертикалі (наприклад Конгрес місцевих та регіональних влад ЄС);
- поступове збільшення частки місцевих бюджетів у загальних бюджетах країн;
- ефективне використання структурних фондів ЄС для стимулювання процесів локального розвитку у нових країнах ЄС;
- стимулювання на місцевому рівні політики спільного (влада-громада) управління територіальним розвитком;
- запровадження механізмів заохочення горизонтальної кооперації міст та підтримки місцевих ініціатив тощо;
- удосконалення механізмів суб'єкт-суб'єктних відносин по осі держава-локальний (міський) рівень. Більше того, держава як інститут влади більш високого рівня намагається засвоювати культуру суб'єкт-суб'єкт-суб'єктних (або мережевих) відносин, відіграючи, так би мовити, роль «камертона» в

налагодженні та самоналагодженні міжсуб'єктних відносин усіх учасників процесів життєдіяльності та господарювання.

Україна проголосила прихильність до європейського шляху розвитку, що передбачає розгляд основних тенденцій розвитку локального (міського) рівня ЄС як аналогів. Разом із тим вивчати аналогії слід з урахуванням внутрішніх, притаманних лише Україні, чинників, оскільки тільки через переосмислення власних коренів у контексті тенденцій світового розвитку можливо вибрати свій ефективний шлях розвитку.

3.3 Основні проблеми та тенденції розвитку сучасного українського міста.

Із здобуттям незалежності частка міського населення України стабілізувалася, а його абсолютна чисельність на фоні загального зменшення населення країни навіть скоротилася до 29,4 млн осіб (2018 р.).

Нині мережа міських поселень України налічує 457 міст і 886 селищ міського типу, що включає широкий діапазон поселень з населенням від кількох тисяч до кількох мільйонів жителів. Найбільшу групу становлять малі міста з населенням до 50 тис. осіб, на які припадає понад 78 % від кількості міст. Середні міста (50–250 тис. осіб) становлять 16%, а великі (понад 250 тис. осіб) – менше від 6 %, з яких 1 % є містами-мільйонерами. Проте розподіл загальної чисельності населення по цих групах є більш рівномірним і становить для малих міст 22,5 %, середніх – 24,3, великих 28,1, міст-мільйонерів – 25,1 % (рис. 3.1).

Рисунок 3.1 – Міста початку XXI століття

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., найбільшу питому вагу міського населення (понад 80 %) мають Дніпропетровська, Донецька й Луганська області. Великий відсоток міське населення (60–80 %)

становить в Автономній Республіці Крим, Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Сумській та Харківській областях. Половина населення проживає в міських поселеннях у Житомирській, Кіровоградській, Київській, Львівській, Полтавській, Херсонській, Хмельницькій, Черкаській та Чернігівській областях. Найменша частка міського населення (до 50 %) була зафіксована в західних областях – Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Рівненській, Тернопільській та Чернівецькій, а також у Вінницькій області.

Такий розподіл міського населення є наслідком надмірного втручання держави в регіональну політику протягом тривалого періоду, що призвело до значних територіальних диспропорцій економічного розвитку країни, суттєвих недоліків у територіальній організації суспільства та системі розселення.

Зазначене, а також кризові явища в економіці протягом останнього десятиріччя призвели до надмірної концентрації населення і підвищення економічної активності у великих містах; неефективного, уповільненого розвитку більшості середніх і малих міст; зниження якості життя та посилення процесів депопуляції населення.

Особливої гостроти соціально-економічні та екологічні проблеми набули в малих монофункціональних містах, галузями спеціалізації яких є гірничодобувна промисловість, енергетика, переробка сільськогосподарської сировини. Вузька спеціалізація виробництва, що призвела до залежності економіки міста від роботи одного двох підприємств, в умовах відсутності платоспроможного попиту фактично поставила під загрозу подальше існування цих поселень.

З метою забезпечення виходу з кризи, сталого розвитку населених пунктів з урахуванням умов для соціально-економічного розвитку, історичних, санітарно-гігієнічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей регіонів України у грудні 1999 р. Верховною Радою України була схвалена Концепція сталого розвитку населених пунктів.

Сталий розвиток населених пунктів – це соціально, економічно і екологічно збалансований розвиток міських і сільських поселень, спрямований на створення їх економічного потенціалу, повноцінного життєвого середовища для нинішнього та майбутніх поколінь на основі раціонального використання ресурсів (природних, трудових, виробничих, науково-технічних, інтелектуальних тощо), технологічного переоснащення і реструктуризації підприємств, удосконалення соціальної, виробничої, транспортної, комунікаційно-інформаційної, інженерної, екологічної інфраструктури, поліпшення умов проживання, відпочинку й оздоровлення, збереження і збагачення біологічного різноманіття та культурної спадщини.

Концепція сталого розвитку виходить з необхідності забезпечення пріоритетного розвитку людини в інтересах людини і власними силами людини в гармонії з навколишнім середовищем. Досягнення цієї мети передбачає створення сприятливого з позицій сталого розвитку середовища – економічного, соціально-політичного, екологічного і духовного за умови забезпечення стабільного соціально-політичного устрою та соціально-економічних перетворень.

Формування основних принципів та постулатів теорії сталого розвитку має піввікову історію. Наприкінці 60-х рр. Римський клуб поставив за мету досліджувати найближчі і віддалені наслідки великомасштабних рішень, пов'язаних з обраними людством шляхами розвитку. Було запропоновано використовувати системний підхід для вивчення глобальної проблематики з допомогою методу математичного комп'ютерного моделювання. Результати дослідження були опубліковані в 1972 р. у першій доповіді Римському клубові за назвою «Межі зростання». Автори доповіді під керівництвом американського вченого Д. Медоуза дійшли висновку: якщо сучасні тенденції зростання чисельності населення, індустріалізації, забруднення природного середовища, виробництва продовольства і виснаження природних ресурсів зберігатимуться, то протягом ХХІ ст. світ підійде до межі зростання, відбудеться несподіваний і неконтрольований спад чисельності населення і різко знизиться обсяг виробництва. Однак вони вважали, що можна змінити тенденції зростання і прийти до сталої в довгостроковій перспективі економічної й екологічної стабільності. І цей стан глобальної рівноваги потрібно установити на рівні, що дасть змогу задовольнити основні матеріальні потреби кожної людини і забезпечить кожному рівні можливості для реалізації особистого потенціалу.

Робота отримала досить широкий суспільний резонанс, змусила політиків, економістів, вчених серйозно поставитися до проблем сталого розвитку і майбутнього людства. Вперше програми, метою яких було спрямування міжнародних механізмів на забезпечення майбутнього економічного та політичного ладу на Землі таким чином, щоб поєднати необхідність охорони довкілля з питаннями економічного розвитку, були прийняті ООН на міжнародній конференції, присвяченій охороні навколишнього середовища, яка відбулася у Стокгольмі в 1972 р.

У 1987 р. Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй прийнятий документ під назвою «Наше спільне майбутнє», в якому до міжнародної мови включено термін «sustainable development», що означає сталий збалансований розвиток.

Сталий розвиток став одним із ключових понять у Програмі дій «Порядок денний на ХХІ століття» («AGENDA 21»), ухвалені конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріоде-Жанейро (Саміт «Планета Земля» 1992 р.); у заключних документах конференції ООН з населених пунктів (ХАБІТАТ-II), яка відбулася в 1996 р. у м. Стамбулі (Туреччина); в Програмі дій з подальшого впровадження «порядку денного на ХХІ століття» («RIO+5»), що прийнята на дев'ятнадцятій конференції спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН (23–28 червня 1997 р.) та на Всесвітньому форумі «Земля для розвитку» у Південно-Африканській Республіці у 2002 р.

Зауважимо, що Україна вже в перші роки розбудови своєї державності підтримала концепцію сталого розвитку. Ще у 1994 р. нашою країною було підписано Угоду з європейськими співтовариствами та їх державами-членами (яку ратифіковано Законом України «Про ратифікацію Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх

державами-членами»), у ст. 52 якої визначено: «Співтовариство та Україна вступають в економічне співробітництво з метою сприяння процесу економічних реформ та відродження і сталого розвитку України».

Україна є учасником Містобудівної хартії співдружності незалежних держав, яка прийнята у м. Мінську 4 червня 1999 р. Хартія визначає керівні принципи, цілі, основні напрями та завдання сталого розвитку населених пунктів й облаштування територій держав співдружності.

Згідно з рекомендаціями міжнародних та державних документів політика сталого розвитку впроваджуватиметься в Україні на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях.

Відповідно до прийнятих ООН та Україною документів організація суспільного та економічного життя потребує врахування загальних принципів сталого розвитку. Це, зокрема:

- основний принцип сталого розвитку, який встановлює, що обов’язок охорони довкілля не може бути трактований як конфліктний з інтересами економіки, а є елементом правильного господарювання;
- принцип урахування вимог довкілля у територіальному плануванні;
- принцип правовий, що передбачає необхідність чіткого дотримання кожного прийнятого правового положення;
- принцип відповідальності винного, який означає повну відповідальність того, хто забруднює довкілля, за наслідки його деградації;
- принцип екологізації економічної політики, що передбачає недопущення забруднень довкілля та ліквідація забруднень поблизу джерел їх виникнення;
- принцип економізації екологічної політики;
- принцип усупільнення екологічної політики;
- принцип спільного вирішення регіональних, європейських та глобальних проблем охорони довкілля.

Зазначимо, що проблеми сталого розвитку міста неможливо оцінити і вирішити в межах якоїсь однієї галузі знань. Вони однаковою мірою стосуються соціальних, природничих і технічних наук, а сам сталий розвиток спрямований на узгоджене формування та функціонування економічної, соціальної і екологічної складових міста на основі раціонального використання всіх видів ресурсів (природних, трудових, виробничих, науково-технічних, інформаційних та ін.).

Економічна складова сталого розвитку означає необхідність постійного нарощування обсягів виробництва суспільного продукту з тим, щоб забезпечити підвищення рівня життя населення. Реалізація економічної складової сталого розвитку зумовлює зростання доходів населення, створення нових робочих місць, ліквідацію бідності як явища.

Соціальна складова сталого розвитку означає поліпшення умов життя населення, насамперед за рахунок ефективного розвитку соціальної, виробничої, транспортної, інженерної, комунікаційно-інформаційної та екологічної інфраструктури. Реалізація цієї складової сприяє формуванню повноцінного життєвого середовища для сучасного і наступних поколінь.

Разом соціальна та економічна складові сталого розвитку мають забезпечити високу якість життя населення, передусім нівелювання існуючої диференціації його за доходами і умовами життя.

Якість життя значною мірою залежить від екологічного чинника, тобто стану природного середовища. Тому кожне рішення державної або місцевої влади, яке стосується економічного і соціального розвитку, необхідно оцінювати з точки зору його екологічних наслідків, у чому й полягає суть екологічної складової сталого розвитку.

Реалізація екологічної складової сталого розвитку полягає також у тому, що в країні в цілому і в кожному місті має проводитися політика екологізації економіки, зокрема необхідно розробити програми технічного і технологічного переоснащення та реструктуризації всіх видів підприємств незалежно від форми власності для забезпечення їх екологічно безпечного функціонування. У разі неможливості досягти такого результату незалежно від причин екологічно небезпечні підприємства необхідно або перепрофілювати, або закрити, або перенести у зони, віддалені від зон проживання людей як у місті, так і на приміських територіях.

Таким чином, проблема сталого розвитку міста означає необхідність збалансованого вирішення соціальних та економічних завдань за умови збереження здорового стану навколишнього середовища та природно-ресурсного потенціалу. В комплексі це забезпечує ефективне задоволення життєвих потреб населення. Отже, ключова ідея сталого розвитку полягає в динамічній та збалансованій єдності економіки, соціальної сфери та екології.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Чим зумовлена провідна роль міст у соціально-економічному та культурному розвитку людства?
2. Назвіть головні фактори розвитку і зростання міст.
3. Охарактеризуйте специфіку міста як складного соціально-економічного організму.
4. Сформулюйте визначення категорії «місто».
5. Назвіть характерні типи давніх міст за їх генезисом.
6. Охарактеризуйте розвиток міст у феодальну епоху.
7. Яку соціально-економічну та планувальну структуру мали феодальні міста?
8. Розкрийте зміст поняття «юридики».
9. Яким чином адміністративно-територіальний устрій впливав на розвиток міських поселень на території сучасної України?
10. Назвіть основні концепції, що сформувалися в теорії містобудування у зв'язку з розвитком промислового міста.
11. Охарактеризуйте вплив індустріалізації на розвиток міст в Україні.
12. Яка існує типологія міст України за чисельністю населення?

4 ЕКОНОМІКА МІСТА І ЕКОНОМІКА ГРОМАДСЬКОГО СЕКТОРА

4.1 Громадські блага: поняття, властивості і класифікація

Результати функціонування громадського сектору втілюються головним чином в суспільних благах. Концепція суспільного блага вперше в розгорнутому вигляді була висунута в 1954 р американським професором П. Самуельсоном і розвинена його співвітчизником професором Р. Масгрейфом в концепції соціально значимого блага (заслуженого блага) в кінці 50-х років.

У найбільш узагальненому сенсі блага є деякою сукупністю засобів, що дозволяють задовольнити потреби як певну людину, так і більшої частини населення. Суспільними благами називають сукупність товарів і послуг, які населенню надаються «безкоштовно», а точніше кажучи, на безоплатній основі, за рахунок державних коштів. Що стосується самого механізму виробництва і розподілу суспільних благ, то слід зазначити таку важливу деталь, що об'єктивні економічні закони ринку тут безсилі і просто не працюють, а тому дана прерогатива належить державі. Для того щоб ефективно забезпечувати населення суспільними благами, держава повинна володіти певними фінансовими засобами, які необхідні для їх виробництва, які утворюються в результаті справляння податків.

Спочатку концепція суспільного блага виділяла дві основні властивості суспільного блага – неконкурентоспроможність і неісключаємость.

Неконкурентність громадського блага передбачає, що благо неподільне, споживання суспільного блага однією людиною не скорочує споживання іншого індивіда. Типовим прикладом неконкурентності споживання може служити національна правова система. Споживання послуг національної правової системи як суспільного блага не зменшує і не погіршує становище населення в зв'язку з появою на світ нових громадян країни. Як приклад неконкурентності споживання також можна привести національну супутникову службу погоди.

Неісключаємость суспільних благ означає, що споживання благ однією людиною не виключає з споживання інших індивідів. Розрізняють технічну неможливість і економічну недоцільність виключення суспільних благ. Якщо суспільне благо зовсім неподільне, то практично неможлива його ісключаємость. Якщо витрати на досягнення ісключаємостю громадського блага занадто високі, тобто потрібні величезні кошти на здійснення контролю за допуском людей до суспільного блага, ісключаємость може виявитися економічно невиправданою. Так, наприклад, міський парк відпочинку можна обгородити, поставити охорону і зробити паркові послуги об'єктом споживання і використання тими групами населення, які здатні платити за зазначені послуги. Але можлива така ситуація, коли плата за послуги міського парку не зможе покрити величезні витрати на зведення огорожі навколо парку та на утримання працівників охорони і касирів. Отже, досягнення ісключаємостю громадського блага у вигляді відпочинку в міському парку буде економічно недоцільно.

Наявність таких критеріїв в їх крайніх випадках – конкурентність і неконкурентність, ісключаемость і неісключаемость – дозволяє провести межу між чистим приватним і чистим суспільним благами.

В даний час прийнято вважати, що для всіх без винятку суспільних благ найбільш характерними є такі риси:

Відсутність конкуренції в їх споживанні, яке обумовлюється тим, що використання блага тією чи іншою людиною нітрохи не зменшує їх цінності та значення. Від числа осіб, що використовують суспільне благо, ціннісні його характеристики скільки-небудь істотно не страждають. Наприклад, красою квітів, висаджених на клумбі, можуть насолоджуватися, скільки завгодно людей;

Неподільність блага обумовлюється тим, що індивід самотійно не здатний визначати характеристики блага, а також обсяг його виробництва. Наприклад, освітлення на вулиці не може включатися або вимикатися в якийсь певний час за примхою кожної людини;

Неринковий характер вартості блага, зв'язується з тим, що на нього не поширюються закони конкуренції і вільного ринку. Виробництво суспільних благ не може бути врегульовано об'єктивними ринковими законами, а тому цю функцію бере на себе держава, яка штучно визначає характер розподілу і виробництва суспільних благ;

Тотальний і невиключає характер блага, пов'язаний з тим, що його споживання не може обмежуватися будь-якої певної групою населення, або тим, що це не є доцільним. Наприклад, освітленням вулиць користується все населення, визначеними цільовими групами дане благо обмежити не можна.

Виділяють такі основні види благ за характером споживання:

- громадські. Вони відрізняються тим, що знаходяться у вільному споживанні, в розпорядженні у всіх членів суспільства і, при цьому, не можуть використовуватися індивідуально;

- індивідуальні (приватні блага) відрізняються тим, що можуть використовуватися лише одним членом суспільства і можуть бути спрямовані на задоволення тільки його потреб.

Громадські блага, в свою чергу, класифікують на, власне, громадські та колективні блага.

Суспільними благами називають сукупність товарів і послуг, які населенню надаються «безкоштовно», а точніше кажучи, на безоплатній основі, за рахунок державних коштів. Їх споживання є відразу багатьом людям і для цих благ характерні властивості несопернічества і неісключаємості. Прикладом найбільш поширених суспільних благ можуть послужити дороги і мости, освіту, охорону здоров'я, послуги надаються органами публічної влади.

Чисте суспільне благо характерно тим, що споживається колективно, усіма людьми, при тому незалежно від того, чи платять вони за нього чи ні. Прикладом може бути національна оборона, поліція і т. д.

Колективне (змішане) суспільне благо від громадського відрізняється тим, що може бути використано всіма членами суспільства, однак лише в обмеженій формі.

На відміну від громадських, чистим приватним благом прийнято вважати такий різновид благ, кожен одиницю якого не можна ні оцінити, ні продати. Іншими словами, кожна одиниця чистого приватного блага приносить користь лише тій людині, яка купила його і, таким чином, отримав виняткове право на його використання.

За критерієм масштабу поширення виділяють наступні види суспільних благ:

- Загальнодержавні. Це такі блага, які поширюються на території всієї держави (мають загальнодержавним значенням). До них відносяться, наприклад, діяльність армії, федеральних органів державної влади, Федеральної служби безпеки і т. д.;

- Місцеві громадські блага. Це блага, до яких має доступ лише певна частина населення. Як правило кордону і критерії споживання місцевих суспільних благ встановлюються відповідно до регіональної приналежності населення (наприклад: міські парки, міське освітлення).

За ступенем своєї доступності суспільні блага класифікують таким чином:

Виключаються суспільні блага (використання яких можна обмежити певним колом населення). Наприклад, вхід в музей можна здійснювати за квитками, і, таким чином, число одержувачів даного блага можна обмежити. Характеристики такого блага, при цьому, жодним чином не постраждають;

Невиключає суспільні блага. Це блага, використання яких не може бути обмежено тільки певними колом населення. Це, наприклад, міське освітлення.

У літературі з економіки громадського сектора поруч авторів запропонована класифікація суспільних благ з урахуванням їх властивостей. Громадські та приватні блага – це два крайніх випадки, між якими існують різні проміжні стани, і виділяють таке поняття, як змішане суспільне благо.

Змішане благо на відміну від чистого блага є виключається суспільним благом, благом спільного споживання з вибірковістю, альтернативністю його використання, до убування його споживання. Змішане благо може бути об'єктом купівлі-продажу.

Різновидом виключається змішаного блага є перевантажувати суспільне благо. Воно виступає невиключає до певного порогового рівня, за яким настає нестача цього блага для всіх, тобто його перевантаження. Використання блага за граничним рівнем однією людиною виключає іншого з споживання або зменшує можливість споживання такого блага іншим. Типовим прикладом перенавантаженого суспільного блага є шосейні дороги, мости, тунелі. До певного рівня корисність цих благ у всіх споживачів залишається однаковою і додаткові споживачі не погіршують становище інших користувачів. Однак починаючи з деякого моменту, наприклад при користуванні шосейними дорогами в години пік, поява додаткових споживачів веде до утворення дорожніх пробок, зменшення швидкості, зростанню небезпеки руху і створення інших незручностей для інших.

Іншим різновидом змішаного блага є благо спільного споживання з обмеженим доступом, яке прийнято називати клубним благом. Тут принцип виключності застосовується до групи людей. Доступ до споживання такого роду змішаних благ обмежений статутними вимогами та розмірами членських внесків.

Типовими прикладами організації надання змішаних благ обмеженого доступу можуть бути клуби за інтересами (наприклад, тенісний клуб), добровільні асоціації домовласників і інші самоврядні громадські організації. Чисельність споживачів клубного громадського блага можливо збільшувати до тих пір, поки переповнення, обумовлене прийомом останнього «члена клубу», не приведе до зменшення вигоди для інших його членів, яке буде врівноважено зниженням витрат, внаслідок участі нового члена клубу в фінансуванні витрат. У разі, коли чисельність користувачів задана, кількість пропонованого для споживання блага має збільшуватися до тих пір, поки граничні витрати індивіда на отримання цього блага не урівноважать його граничну корисність.

Класифікація суспільних благ також проводиться з урахуванням отримання зовнішнього ефекту. Він може бути позитивним (наприклад, ефект підвищення освітнього рівня населення, зміцнення здоров'я, розвитку науки і культури і т.д.) і негативним (наприклад, шкоди навколишньому середовищу і здоров'ю людей в зв'язку з запровадженням екологічно недосконалих виробництв і технологій).

Зовнішні ефекти розрізняються за масштабами і довгостроковості свого впливу. Комбінація зовнішніх ефектів з урахуванням їх масштабності і тимчасового лага впливу з громадськими благами дає можливість виділити наступні види чистих суспільних благ:

- чисте суспільне благо, зовнішній ефект впливу якого має національне і світове значення (наприклад, відкриття в галузі фундаментальної науки, світові шедеври літератури і культури, загальнодержавні стандарти, супутниковий зв'язок і т.д.);

- чисті суспільні блага з регіональним і локальним ефектом впливу (наприклад, місцеве радіо і телебачення, муніципальна поліція, пожежна охорона, місця відпочинку тощо).

Блага, створювані в галузях природної монополії, являють собою виключаються блага спільного споживання, їх прийнято називати квазігромадськими. У цих благах більше властивостей приватного блага і менше характерних властивостей суспільного блага. До галузей природної монополії належать комунальне виробництво і постачання населення електроенергією, газом, водою, теплом, а також зв'язок і транспорт і т.д. Особливість цих галузей полягає в великомасштабне виробництво і у великій капіталомісткості, що вимагає значного початкового капіталу для вступу в такі галузі нових конкурентів. Це забезпечує ринок продукції природних монополій від потенційних конкурентів.

Коли люди можуть отримати благо незалежно від того, заплатили вони за нього чи ні, у них менше стимулів платити. У них є спокуса стати безбілетниками: людьми, які користуватимуться перевагами, які не оплачуючи свою частку витрат, пов'язаних із забезпеченням цих вигод. У зв'язку з цим виникає така проблема: чи буде у кого-небудь належний стимул, щоб створювати ці вигоди, або все сподіватимуться отримати їх в якості зовнішнього ефекту від дій інших людей?

Якщо оплата чисто суспільних благ буде здійснюватися відповідно до граничних вигодами від їх використання, з'являються потужні стимули для приховання справжньої інформації та применшення реальних розмірів одержуваних вигод. Дійсно, оскільки споживачі отримують вигоди від суто суспільного блага незалежно від того, платять вони за нього чи ні, то виникає бажання обійтися без зайвих виплат, отримати це благо даром.

Проблема безбілетника частіше виникає у великих, ніж в малих групах споживачів, так як там важче отримати необхідну інформацію про становище платників. В результаті існування проблеми безбілетника виробництво чисто суспільних благ буває нижче ефективного. Ринок виявляється не в змозі впоратися з цією проблемою, терпить фіаско. Виправити «провали» ринку допомагає держава. Воно намагається вирішити ці проблеми, здійснюючи антимонопольну політику, соціальне страхування, обмежуючи виробництво товарів з негативними зовнішніми ефектами і стимулюючи виробництво і споживання економічних благ з позитивними зовнішніми ефектами. Ці напрямки діяльності держави становлять хіба що нижню межу втручання держави в ринкову економіку.

Введення плати в якості інструменту регулювання доступу до блага може бути використано в тому випадку, коли ступінь вибірковості в споживанні блага залежить від кількості споживачів, тобто щодо перевантажуються благ.

Заклучення приватних контрактів може бути ефективним механізмом виключення неплатників щодо благ спільного споживання. Контракти на спільне володіння припускають участь в споживанні блага тільки на певних умовах, наприклад внесення внесків на благоустрій будинку в рамках організованого товариства.

Коли благо не знаходиться в постійному користуванні споживача, а коло його споживачів обмежений, як методу виключення «зайців» може служити створення особливих організацій по спільному використанню блага, доступ до споживання, якого обумовлений членством в ній на основі внесення встановленого внеску, наприклад, користування басейнами, майданчиками для гольфу і тенісу і т.п.

4.2 Специфіка споживання і виробництва суспільних благ

Основною особливістю суспільних благ виступає межа, в рамках якої вони споживаються. Від цього залежить специфіка виробництва, розподілу і споживання благ.

На підставі територіальних кордонів виділяють наступні суспільні блага:

1. Міжнародні громадські блага. Це блага, до яких має доступ і які споживаються всім населенням, незалежно від територіальних кордонів держави. До таких благ відносяться, наприклад, науково-технічні дослідження та розробки, заходи, спрямовані на поліпшення екологічної ситуації, міжнародна валютна система. Виробництво і розподіл суспільних благ на міжнародному рівні досить складно, так як для цього необхідна значна концентрація ресурсів не тільки однієї держави, а всієї світової економіки.

Тільки в цьому випадку можна домогтися скільки-небудь відчутної ефективності та результативності.

2. Національні громадські блага. Це блага, які виробляються, розподіляються і споживаються в рамках певної національної економіки. Масштаби їх поширення чітко обмежені територією певного держави і не можуть виходити за них, наприклад, на міжнародний рівень. До них, наприклад, відносяться армія, флот, діяльність федеральних органів державної влади.

3. Місцеві громадські блага. Це блага, які виробляються, розподіляються і споживаються на рівні всієї держави, а на місцевому рівні. Виробництво цих благ необхідно в тому випадку, коли у певного регіону існують відмінні від загальнодержавних потреби. До таких благ відносяться, наприклад, прибирання сміття, концерти, театри, міські парки.

Всі три рівня виробництва, розподілу і споживання суспільних благ мають велике значення для нормального функціонування національної економіки. У процесі її функціонування всі вони активно взаємодіють між собою.

Беручи на себе виробництво суспільних благ, держава тим самим вирішує найважливішу проблему їх споживання – інтегративність. Вона полягає в тому, що витрати, необхідні для справляння плати за використання більшості благ, перевищують витрати на їх виробництво. Наприклад, неможливо собі уявити, що було б доцільно брати плату за користування вуличним освітленням. Одночасно з цим для виробництва благ необхідні фінансові кошти. Держава за допомогою податкової системи може ефективно стягувати плату за використання благ.

Однією з найважливіших особливостей споживання суспільних благ є складність здійснення ефективного контролю за забезпеченням населення ними, а також кількісними обсягами його виробництва. Зазвичай для цього використовуються соціальні стандарти, в яких відбивається якість і обсяги суспільних благ.

Однією з найважливіших проблем споживання суспільних благ є небажання населення оплачувати їх. Це є суттєвою перешкодою в підвищенні якості суспільних благ, а тому реальний попит на благо знижується. Це обумовлено тим, що при великій кількості споживачів суспільного блага частка в його використанні окремого індивідуума незначна, а тому він прагне ухилитися від витрат, необхідних для виробництва благ. При зменшенні кількості населення, що використовує блага, можна ефективно розрахувати частку участі кожної людини в користуванні благом і покласти на нього відповідне тягар по його виробництву.

Іншою особливістю споживання суспільних благ є рівняння. Незалежно від вкладу кожної конкретної людини в виробництво суспільного блага він отримує рівну з усіма його кількість.

Виключно важливе значення має забезпечення ефективного або оптимального обсягу виробництва суспільних благ.

На відміну від приватного блага суспільне благо неподільне, не може бути продано вроздріб, і всі користувачі споживають однакову кількість блага. Отже, неможливо визначити ціну на окремі одиниці суспільного блага. Неможливість визначення ціни на певні одиниці суспільного блага обумовлює наявність

особливостей визначення сукупного попиту на суспільне благо. Ціна в даному випадку не є величиною змінною. Тому сукупний попит на суспільне благо відображає граничну корисність всього наявного його готівкового обсягу. Споживачі повинні спожити весь обсяг виробленого блага цілком. Сукупний попит на приватне благо виходить шляхом складання індивідуальних попитів, а сукупний попит на суспільне благо визначається шляхом підсумовування індивідуальних граничних вигод, одержуваних від наявного готівкового обсягу блага. Крива сукупного попиту на приватне благо формується шляхом підсумовування індивідуальних кривих попиту вздовж горизонтальної осі (рис. 4.1), а крива сукупного попиту на суспільне благо – шляхом складання індивідуальних кривих попиту по вертикалі (рис. 4.2).

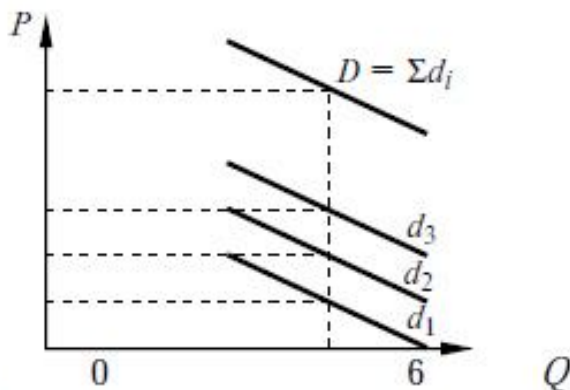
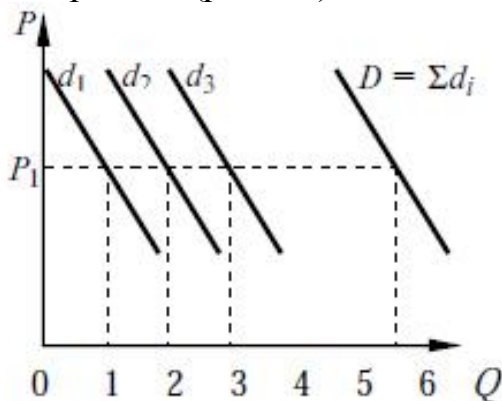

Рисунок 4.1 Попит на приватне благо   Рисунок 4.2 Попит на суспільне благо

Специфіка суспільних благ полягає в тому, що їх споживання завжди супроводжується позитивними ефектами для всіх. Тому суспільство зацікавлене в забезпеченні подібними благами всіх споживачів. Отже, проблема суспільних благ полягає не в розподілі, а в забезпеченні оптимального обсягу їх виробництва. Рішення проблеми обумовлено застосуванням загального принципу: благо повинно проводитися в обсязі, при якому граничні суспільні вигоди, виражені сумою граничних вигод всіх споживачів, зрівнюються з граничними суспільними витратами його виробництва.

4.3 Економіка міста і економіка громадського сектору. Поняття міста та урбанізації

Сучасна цивілізація – це, перш за все, цивілізація міста. Містам належить провідна роль у розвитку людського суспільства. На всіх етапах розвитку людського суспільства вони виступали, виступають і, швидше за все, будуть виступати і в подальшому лідерами прогресу в науці, культурі, техніці, економіці.

Місто традиційно вважається об'єктом міждисциплінарного вивчення.

Місто, забезпечивши відносну самостійність більшості відтворювальних процесів, відокремився в суспільстві і перетворився в цілісний складноорганізований організм.

Місто можна вивчати як складну («велику») систему, так як він складається з безлічі якісних компонентів (підсистем, структур, об'єктів), пов'язаних між собою різними видами відносин і зв'язків. Наприклад, можна виділити економічну, соціальну, організаційно-управлінську, просторову підсистеми. Будучи частиною цілого і підкоряючись цілісній системі, кожна з підсистем має відносну самостійність, внутрішню структуру, власними ознаками, інтересами, ритмами функціонування. Це зумовило те, що місто вивчався з точки зору окремих підсистем, в тому числі економічної, що не дає цілісної картини.

Предметом вивчення економіки міста як наукової дисципліни є міські соціально-економічні процеси. При цьому сам місто розглядається як складна соціально-економічна просторова система.

Традиційно подібними питаннями в Росії займається економічна географія. Економіка більш глибоко розглядає питання просторової інтеграції економічних агентів – домогосподарств, підприємств, уряду. Питання просторового розміщення підприємств, концентрації і децентрації виробництва, актуальні для досягнення ефективного функціонування народного господарства, вирішуються по-різному на різних рівнях економічної науки.

На макроекономічному рівні в залежності від відповіді на ці питання вирішуються проблеми відтворення, макроекономічної рівноваги, економічного зростання, структурних змін тощо

Неефективність використання макropідходи при дослідженні місцевої економіки зумовлена різноманітністю:

- населених пунктів (розмір території, населення, наявних природних ресурсів, економіко-географічних положенням і т.п.);
- галузевої структури економіки поселення (спеціалізацією і диверсифікацією);
- різноманітністю потреб жителів, обумовлених відмінностями в статеві-віковою структурою, рівні доходів, культурними та психологічними особливостями;
- різним рівнем соціально-економічного розвитку та іншими.

Мікроекономічний підхід також не дає відповіді на питання інтегрованості того чи іншого підприємства (галузі) в економіку поселення і його вплив на якість життя населення місцевої громади.

У мікроекономіці питання просторового розміщення розглядаються на рівні підприємств (фірм), галузей і ринків. Тут відповіді на ці питання визначають цілі і функції підприємства, попит, витрати, раціональний обсяг виробництва і т.п. Тобто розглядається приватногосподарський вигода підприємства (організації) від розміщення в тому чи іншому населеному пункті, але не розглядається вигода території (поселення) від розміщення цього підприємства.

Питання просторових (локаційних рішень) підприємств знайшли своє відображення як в роботах вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Особливістю мікроекономічних досліджень є їх взаємозв'язок з економічною географією. Так, основоположники теорії розміщення, зарубіжні дослідники – Й. фон Тюнен, А. Вебер, В. Кристаллер, А. Леш, Т. Хагерстранда і вітчизняні – М. М. Колосовський, М. К. Бандман і інші були економгеографію, хоча їх

дослідження в більшій мірі слід віднести до мікроекономічних, так як в центрі лежить просторове поведінка фірми. Наприклад, А. Вебер розглядав локаційні рішення фірми, яка вибирає те чи інше місце розміщення в залежності від витрат на паливо, сировину, робочу силу, транспорт, а також від фактора агломерації, який забезпечує сукупну економію за рахунок спільного розміщення підприємств в одному місці; розвиток теорії Вебера пов'язано з аналізом процесів концентрації і деконцентрації в розміщенні, переміщенні підприємств і галузей з одних регіонів в інші.

Таким чином, мікроекономічні дослідження дають відповідь на питання, як впливає поселення (територія) на ефективність розташованого в ньому підприємства, але не на те, як підприємство (галузь) впливає на поселення, зокрема на якість життя місцевого населення.

Тим часом, місто – це, перш за все, місце роботи, проживання, відпочинку людей.

Основні методи економіки міста як наукової дисципліни можна поділити на:

- загальнонаукові (традиційні): спостереження, вимірювання, експеримент, синтез, аналіз, порівняння, індукція, дедукція;
- математичні: формалізація, моделювання, кібернетика;
- специфічні: нормативний, балансовий, прогностичний, ділові ігри та методи машинної імітації.

Складність вивчення економіки міста обумовлена складністю і суперечливістю самого феномена «міста». Ця складність зумовлена як багатогранністю і багатофакторністю самого феномена міста і кожної з його складових, так і різноманітністю форм існування міста.

Сучасне місто – це корпорація жителів і в той же час – одиниця в адміністративно-територіальній системі. Місто є особливим видом місцевої громади, з особливими, що відрізняють його від інших видів характеристиками.

Складність визначення поняття «місто» обумовлена:

- багатогранністю і багатофакторністю самого феномена міста і кожної з його складових;
- динамізмом, мінливим характером розвитку міста, як в цілому, так і його компонентів, в часі і просторі;
- різноманітністю форм існування міста.

Виділяють наступні критерії визначення міста:

1. Офіційний статус міста. Місто розглядається як особлива одиниця в системі адміністративно-територіального поділу (юридичний місто). Місто – великий населений пункт, який є особливою одиницею в системі адміністративно-територіального поділу. Межею, що відокремлює місто від навколишнього його сільській місцевості, є міське середовище.

2. Специфіка просторового відокремлення міста. Виділяють додаткові ознаки міста: розташування в центрі комунікацій, довготривалість просторової організації, різноманітність архітектурно-планувального комплексу (фізичний місто). Місто – довгострокове скупчення людей і їх мешканців, що займає значний простір і розташоване в центрі великих комунікацій.

3. Специфічні (міські) види діяльності. Визначення міських видів діяльності відбувається: через зосередження функцій неземлеробного характеру; через вказівку якісного своєрідності діяльності (інтенсивність, різноманітність, інтеграція). Місто – великий населений пункт, жителі якого зайняті головним чином в промисловості і торгівлі, а також в сферах обслуговування, управління, науки, культури. Місто зазвичай адміністративний і культурний центр навколишнього району (економічний місто).

4. Кількісні ознаки міста. Місто являє собою соціально просторовий комплекс, який характеризується значними розмірами і щільністю населення. Існують певні відмінності в числових критерії визначення міста (щодо мінімальної кількості жителів) в різних країнах.

5. Місто як специфічне середовище життєдіяльності людини. Місто є безпосередньою середовищем життєдіяльності людини, а його населення, утворюючи специфічну соціальну спільність – спільність по поселенню, виявляється безпосередній середовищем індивіда. Міське середовище – це середовище повсякденної життєдіяльності населення, що включає характер трудової діяльності людини (робочий, підприємець, банкір і т.п.), організацію повсякденної діяльності на території міста (частота відвідування тих чи інших об'єктів в місті, вибір місця проживання, роботи та дозвілля і т.д.), особливості демографічної поведінки (народжуваність, шлюбність, смертність і т.п.) і ін.

Виділяють наступні категорії сприйняття і оцінки міста: фізіологічний комфорт, безпеку, можливість орієнтації, функціональні зручності, естетична довершеність. З ними перегукуються п'ять сфер життєдіяльності людини: трудова діяльність, суспільно-політична активність, сімейно-побутова діяльність, споживання матеріальних і духовних благ, підтримання та зміцнення здоров'я.

6. Екологічний підхід визначення міста. «Екополіс» («екомісто») – місто, що є органічною частиною навколишнього природного середовища.

7. Місто з точки зору дихотомії (протиставлення) «місто-село».

Місто як вид розселення протиставляється сільському поселенню. Це протиставлення спирається на ті принципи, які були сформульовані марксистами, які вважали, що становлення міста є результатом процесу суспільного розподілу праці, зокрема, між землеробством і ремеслом. Прихильники цього підходу використовують наступне визначення міста, дане в роботах К. Маркса і Ф. Енгельса: «Місто ... являє собою факт концентрації населення, знарядь виробництва, капіталу, насолод, потреб, тим часом як в селі спостерігається діаметрально протилежний факт – ізольованість і роз'єднаність».

Виходячи з вищесказаного, «село» – це поселення, жителі якого займаються переважно сільськогосподарським виробництвом. Місто – це, перш за все, більш велике поселення, ніж «село», жителі міста зайняті переважно в промисловості, торгівлі, а також сферах обслуговування, управління, науки і культури. Однак визначення кордону між сільським і міським поселенням формується досить випадково і варіюється серед країн, роблячи складними статистичні порівняння.

Також протиставляють міської та сільський спосіб життя. «Міський» спосіб життя – це швидкий темп життя, активну участь в культурних подіях,

користування «міськими» послугами, і, в той же час, погана екологічна обстановка, транспортна проблема. На противагу йому «сільський спосіб життя» – неспішний, розмірений, ближчий до природи

Виходячи з цільових установок, враховуючи ті чи інші концепції міст, що визначають роль і значення міських поселень в суспільстві, типології міст можуть спиратися на наступні підстави:

1. Людність (кількість населення).
2. Історико-генетичний фактор (ґрунтується на аналізі часу виникнення і розвитку міст).
3. Структурно-морфологічний фактор (на основі опису ознак планування і забудови міст).
4. Економіко-функціональний фактор (дана типологія заснована на понятті функціональної структури міста, що відбиває його народногосподарське значення).
5. Якість міського середовища. Типологія міст за якістю міського середовища відображає нове трактування функцій міст, при якій міста розглядаються як місце життєдіяльності людини. Якість життя населення міста – це інтегральне поняття, що характеризує ступінь комфортності життя і діяльності людини в трьох основних аспектах: економічному, екологічному та соціальному. Якість життя являє суб'єктивну концепцію, воно залежить від особливостей культури і ціннісної орієнтації. Проведені дослідження якості життя присвячені співставлення і класифікації міст з точки зору рівня доходів і зайнятості населення, соціального і природного середовища, фізичного і духовного здоров'я населення, тривалості освіти і його якості, соціального порядку і громадської безпеки, розвитку, демократії, соціальної справедливості, можливостей рекреації і відпочинку.
6. Динамічний фактор (розглядається динаміка розвитку міст). Виділяють такі типи міст: – стагнуючий; – слабкий; – лідируючий; – інтенсивний.
7. Адміністративно ієрархічний фактор (основним критерієм є офіційний статус міста).
8. Полікритеріальний фактор (заснований на одночасному використанні кількох різнорідних критеріїв). Основними критеріями даних типологічних побудов є:
  - розмір міста (за чисельністю населення);
  - економічні функції (структура зайнятості); – генетичні ознаки (вік міста);
  - зв'язок (вплив) з прилеглою територією;
  - адміністративний статус; – характер розвиненості інфраструктури;
  - режим демографічного відтворення населення і ін.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. У чому втілюються результати функціонування громадського сектору?
2. Назвіть найбільш характерні риси суспільних благ.
3. Перерахуйте основні види благ за характером споживання.
4. Чисте суспільне благо і колективне (змішане) суспільне благо.
5. Місцеві громадські блага.
6. Дайте характеристику понять "місто" і "урбанізація".
7. Основні підходи до типології та класифікації міст.
8. Назвіть основні фактори виникнення і розвитку міст.
9. Що входить в число місцевих суспільних благ?
10. Назвіть причини агломераційних ефектів.
11. Кому і навіщо потрібні знання з економіки міста?

5 ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ УПРАВЛІННЯ МІСТОМ

5.1 Система місцевого самоврядування в Україні

Місцеве самоврядування є однією з демократичних засад здійснення управління суспільними справами. В його основу покладена ідея сприяння громадським цінностям, а саме незалежності (свободі), активній участі населення у вирішенні справ громади. Місцеве самоврядування наближує управління до населення і є найбільш прозорою децентралізованою формою управління.

Місцеве самоврядування як комплексне і багатогранне явище являє собою:

- основу конституційного ладу і один з важливих принципів організації та функціонування влади в державі і є необхідною ланкою демократичного суспільства;

- форму народовладдя, яке передбачає згідно зі ст. 5 Конституції України здійснення народом влади безпосередньо і через органи місцевого самоврядування. При цьому останні посідають окреме місце в політичній системі суспільства і не входять до складу державного механізму, що дає підстави розглядати його як окрему форму реалізації народом належної йому влади;

- права територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Існують різні визначення поняття «місцеве самоврядування». При цьому деякі автори зазначають, що місцеве самоврядування одночасно поєднує в собі державні і громадські елементи, а органи місцевого самоврядування виконують як самоврядні, так і делеговані державними органами влади повноваження.

Відповідно до ст. 140 Конституції України місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. У цьому визначенні не вказується на такий важливий аспект місцевого самоврядування, як його реальна здатність управляти місцевими справами.

У ч. 1. ст. 2 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» наводиться нормативне визначення цього поняття: «Місцеве самоврядування в Україні – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України».

При визначенні місцевого самоврядування, на думку авторів навчального посібника «Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні», необхідно враховувати:

- локально-просторовий характер публічної влади територіальної громади, яка здійснюється в інтересах територіальної громади і функціонує

лише в межах окремих адміністративно-територіальних одиниць, а державна влада поширюється на всю територію держави;

- специфічність форми публічної влади, яка не є складовою частиною державного механізму і має принципово інший характер порівняно з державною владою. Місцеве самоврядування є владою підзаконною, в той час як державній владі властивий суверенітет;

- особливість об'єкта управління, в який входять питання місцевого значення і певне коло питань загальнодержавного значення, повноваження з вирішення яких делегується органам місцевого самоврядування;

- специфічність суб'єктів місцевого самоврядування, якими є територіальні громади, яка полягає в тому, що на місцевому рівні можна розглядати перетворення територіальної громади з учасника управління на його первинного суб'єкта. Управління являє собою цілеспрямований вплив суб'єкта управління на об'єкт управління. Але в умовах самоврядування, очевидно, сильнішим є вплив управлінської системи самої на себе. Тому є не дві системи – управлінська і та, якою управляють, а одна – самоуправлінська;

- можливість законодавчо надавати органам місцевого самоврядування окремих повноважень органів виконавчої влади (ст. 143 Конституції України) і стан їх реалізації контролюються відповідними органами виконавчої влади;

- самостійність і автономність місцевого самоврядування, що виявляються у самостійному вирішенні питань місцевого значення в межах Конституції і законів України, в організаційній і матеріально-фінансовій відокремленості.

Аналіз поняття місцевого самоврядування і його особливостей дає змогу визначити місцеве самоврядування як право місцевої влади та її реальну спроможність самостійно регулювати і управляти частиною державних справ у рамках закону і в інтересах свого населення.

Організація і функціонування місцевого самоврядування в Україні здійснюється згідно з принципами, встановленими Конституцією України і деталізованими у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 4). До загальних принципів місцевого самоврядування належать: народовладдя; законність; гласність; колегіальність; поєднання місцевих і державних інтересів; виборність; правова, організаційна та матеріально-фінансова самостійність у межах повноважень, визначених цим та іншими законами; підзвітність та відповідальність перед територіальними громадами їх органів та посадових осіб; державна підтримка та гарантії місцевого самоврядування; судовий захист прав місцевого самоврядування. Ці принципи мають вирішальний вплив у всіх сферах місцевого самоврядування.

На сьогодні в Україні створюється єдина, сформована знизу, без втручання державних інституцій, система органів місцевого самоврядування, які здійснюють досить широкі власні, в межах закону, і делеговані органами державної виконавчої влади повноваження. Вона складається з двох рівнів:

- первинного або базового (село, селище, місто);
- вторинного або асоційованого (район, область).

5.2 Функції міського самоврядування

Місцеве, у тому числі міське самоврядування як самостійний інститут громадянського суспільства та держави є невід'ємним елементом системи управління, що формується з метою виконання широкого кола завдань та функцій.

Критеріями формування функцій міського самоврядування є система цінностей та ресурси. Вони виступають своєрідним фільтром, крізь який проходять протофункції, під якими розуміємо функції самоорганізованих та самокерованих систем, що передують виникненню місцевого самоврядування.

Поняття «функція» (лат. *functio* – виконання) є багатозначним. У найширшому розумінні функція – це обов'язки, сфера діяльності, призначення, роль. У суспільних науках під функцією переважно розуміють стійкий спосіб активної взаємодії речей, за якого зміна одних об'єктів приводить до зміни інших; роль, що відіграє певний елемент соціальної системи в її організації як цілого, в здійсненні цілей та інтересів соціальних груп та класів; залежність між різними соціальними процесами, яка виражається у функціональній залежності змінних; стандартизована, соціальна дія, що регулюється певними нормами і контролюється соціальними інститутами.

Становить інтерес формулювання функції Р. Мертон. Він визначив її як об'єктивний наслідок, сприятливий для пристосування та інтегрованості системи, на відміну від суб'єктивних намірів діяча, а для позначення наслідків, які порушують єдність та інтегрованість системи, ввів поняття дисфункції. Функції і дисфункції поділяють на явні (очевидні для учасника системи) і латентні (приховані). Візьмемо до уваги його визначення, зазначивши, що тут під системою розуміється система органів місцевого самоврядування. Визначена в діяльнісних термінах функція – це форма діяльності, характерна для елемента системи чи системи в цілому; діяльність органу, коло обов'язків органу управління.

Інтенсивність здійснюваної зовнішньої функції залежить від швидкості виконання функцій усередині системи, а збільшення кількості функцій або інтенсивності їх здійснення веде до її зростання.

Можливі часові коливання функціональної активності органів місцевого самоврядування. Залежно від того, хто здійснює функцію: окремий орган чи група органів, функції можна поділити на системні і звичайні.

Системні функції розглядають, як правило, в рамках певних об'єднань органів місцевого самоврядування (наприклад управління життєзабезпечуючою системою). Оскільки система місцевого самоврядування характеризується певними показниками, то для їх підтримки на певному задовільному рівні органи місцевого самоврядування можуть об'єднуватися у функціональні системи. Елементи в такій системі мають бути функціонально сумісними. Звичайні функції виконують тільки окремо визначені органи. Отже, існує функціональна спеціалізація органів місцевого самоврядування. Об'єднання функцій різних органів місцевого самоврядування здійснюється на основі управління, внаслідок чого зміна функціонування одного органу може викликати зміну активності інших органів.

Важливою функцією системи місцевого самоврядування є збереження сталості середовища (гомеостатичні показники). Порушення функцій можуть проявитися в послабленні діяльності органу. При сильній зовнішній дії (надзвичайна ситуація) можливе посилення діяльності якогось органу чи системи (гіперфункція). Таким чином, функціональні системи, що об'єднують різні органи місцевого самоврядування, є одиницями інтеграції цілісної системи.

Усі функції органів міського самоврядування можна поділити на дві групи: владні функції та функції щодо забезпечення громадських послуг.

До першої групи належать регулятивні, реєстраційні та дозвоільні функції: наприклад регулювання громадського життя через видання відповідних загальнозобов'язуючих норм і правил, видача спеціальних дозволів і ліцензій, реєстрація актів громадського стану чи інших актів, передбачених законодавством.

До другої групи належать функції органів місцевого самоврядування з надання послуг населенню: відповідне забезпечення громадським транспортом; забезпечення освітніх, медичних та комунальних послуг (збирання і вивезення твердих побутових відходів, прибирання території, водозабезпечення і водовідведення тощо); експлуатація житлового господарства.

Основна відмінність між владними функціями і функціями громадськими послугами полягає в тому, що перші виконуються тільки органами міського самоврядування, спеціально на те уповноваженими, а другі можуть надаватися об'єктами господарювання різних форм власності. Можна погодитись з думкою, що завданням міського самоврядування є: зміцнення засад конституційного ладу України; забезпечення реалізації конституційних прав людини і громадянина; створення умов для забезпечення життєво важливих потреб та законних інтересів населення; розвиток місцевої демократії.

Наведемо деякі функції міського (місцевого) самоврядування:

- залучення населення до участі у вирішенні питань місцевого та загальнодержавного значення; – володіння, управління муніципальною (комунальною) власністю та її використання;
- забезпечення комплексного соціально-економічного та культурного розвитку відповідної території;
- надання соціальних послуг населенню; – забезпечення законності, громадської безпеки, правопорядку, охорона прав, свобод і законних інтересів громадян;
- соціальний захист населення, сприяння працевлаштуванню громадян;
- захист прав органів місцевого самоврядування.

Функції міського (місцевого) самоврядування реалізуються через систему місцевого самоврядування, яка є їх носієм і в якій основне діяльнісне навантаження припадає на функціонування підсистеми, що складається з органів місцевого самоврядування. У цій підсистемі кожен із зазначених органів має своє призначення, зумовлене функціями міського самоврядування. Проте розподіл функцій між органами міського самоврядування не є дискретним, хоч кожен з них у межах наданої компетенції виконує певну частину роботи з реалізації функцій

самоврядування. А невизначеність функцій зумовлює необхідність побудови функціональних систем.

5.3 Міська політика і міське управління

Ф. Енгельс особливо підкреслював взаємозв'язок процесу народження міста і появи політики: «Разом з містом з'явилася і необхідність політики взагалі».

У нових умовах демократизації суспільства кожне місто перестає бути тільки об'єктом прямого управління з боку федеральних і регіональних владних структур. Місто одночасно стає і суб'єктом управління. Це означає, що місто в особі органів місцевого самоврядування здатний самостійно і під свою відповідальність:

- 1) Приймати й реалізовувати оперативні та стратегічні рішення щодо соціально-економічного просторового розвитку;
- 2) Розпоряджатися своїми ресурсами;
- 3) Формувати сприятливе середовище життєдіяльності людей;
- 4) Створювати нормальні загальноекономічні умови для функціонування підприємств і організацій;
- 5) Визначати своє майбутнє.

Органи місцевого самоврядування та їх лідери – носії інтересів і цілей розвитку своїх міст, оскільки їм конституційно надані відповідні повноваження і на них покладено всю відповідальність за реалізацію цих повноважень, тобто сьогодні функція визначення мети й її реалізація передана на рівень органів місцевого самоврядування. Тому можна говорити про міський політиці на рівні місцевого самоврядування в тісному взаємозв'язку з регіональною політикою:

Міська політика – це декларована, цілеспрямована, інституційно і законодавчо оформлена діяльність влади всіх рівнів, а також інших учасників (різноманітних громадських організацій, партій, спілок, корпорацій, а також громадян), що надає що регулює вплив на розвиток міст і їх систем в рамках певної концепції в інтересах досягнення поставлених цілей.

Міська політика пов'язана не тільки з рухом матеріальних, фінансових, майнових, трудових та інших ресурсів, а й з проблемами моралі, етики, ідеалів, оскільки цілі визначаються цінностями, ідеалами суспільства і повинні бути морально прийнятними.

Класифікація міської політики:

- 1) За критерієм суб'єкта політику поділяють на внутрішню і зовнішню.
- 2) За критерієм відмінності сфер суспільного життя політику ділять на економічну, містобудівну, оборонну, екологічну, соціальну, духовну та ін.
- 3) За критерієм суб'єкта проведення політики її ділять на місцеву, регіональну, міжрегіональну, національну і міжнародну.
- 4) За критерієм масштабності і довготривалості цілей політику ділять на стратегічну і тактичну.

Слід розділити міську політику і міське управління. Політика покликана відповідати на питання: «що», «навіщо», «чому», «з якою метою», управління – «як», «за допомогою чого» забезпечується створення та розвиток міста як цілісної

системи. Міське управління – це сукупність способів, форм, методів, прийомів, адміністративних та інших управлінських механізмів, якими керуються посадові особи представницьких і виконавчих органів місцевого самоврядування при втіленні на практиці цілей міської політики.

Муніципальне управління (в трактуванні Н. В. Шумянковой) – це діяльність, здійснювана посадовими особами представницьких і виконавчих органів місцевого самоврядування (державними службовцями), які представляють інтереси місцевої громади і при виконанні своїх посадових обов'язків вступають в процес комунікацій (спілкуються, обмінюються інформацією), приймають управлінські рішення, щоб виконувати управлінські функції з планування, організації, розпорядництва, мотивації, керівництва, контролю діяльності по досягненню цілей муніципального освіти – поліпшення якості життя території і збільшення його внеску в розвиток всього суспільства.

Процес прийняття та втілення рішень, що стосуються регулюючої, прибутково-обмежувальної та інших типів міської політики, спрямованої на реалізацію відповідних програм і планів, є основою управління будь-яким містом. Ця сторона діяльності міської влади є політичним процесом, тому що передбачає постійне вирішення конфліктів і примирення різних, часом не збігаються інтересів. Виникаючі протиріччя вирішуються на користь тих груп, які користуються найбільшим політичним впливом.

У науковій літературі виділяють наступні типи місцевої економічної політики:

- Орієнтована на капітал;
- Орієнтована на робочу силу і якість трудових ресурсів;
- Орієнтована на інновації;
- Орієнтована на технологію;
- Орієнтована на комунікації;
- Орієнтована на економічне середовище;
- Орієнтована на окремі типи підприємств;
- Орієнтована на локальні території.

Дані типи економічної політики в чистому вигляді, як правило, не реалізуються. У процесі формування конкретної політики для кожного міста підбирається найбільш раціональне поєднання тих чи інших типів.

Для реалізації місцевої економічної політики використовуються два блоку інструментів:

- 1) Заходи щодо розвитку інфраструктури («жорсткі» чинники);
- 2) Пакет економічних стимулів для заохочення або дестимулювання певних дій господарюючих суб'єктів («м'які» чинники).

Органи місцевого самоврядування зазвичай користуються такими інструментами, як фінансова допомога, податкова і тарифна політика, розвиток інфраструктури, політика в області нерухомого майна (в т.ч. муніципальними земельними ділянками), планування землекористування та видача дозволів на будівництво, консультування та керування місцевих підприємств, інші заходи.

Однак діяльність місцевої влади в сфері економіки полягає лише в створенні рамкових умов, в прискоренні потрібних процесів, створення для них сприятливих передумов, а не прямому долі в справах окремих підприємств.

При розробці економічної політики готуються наступні документи:

- Стратегія економічного розвитку міста;
- Концепція місцевої економічної політики;
- Набір проектів, програм щодо реалізації місцевої економічної політики;
- План заходів комітету з економічного розвитку.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які особливості застосування в управлінні містом має загальнонауковий закон загального взаємозв'язку та взаємодії?

2. У чому полягають вимоги закону безперервного руху, зміни, оновлення?

3. Що означає перехід кількісних змін в якісні у територіальній соціально-економічній системі?

4. Як імперативи закону «боротьби» протилежностей мають впливати на управління містом?

5. Розкрийте зміст поняття «функція» стосовно органів міського самоврядування.

6. Назвіть групи функцій органів міського самоврядування, охарактеризуйте та вкажіть відмінності між цими функціями.

7. Що виступає критеріями формування функцій міського самоврядування

8. Що таке регіональна політика?

9. Які ознаки визначають місто як суб'єкт управління?

10. Що таке міська політика?

11. Які базові елементи міської політики?

6 РЕСУРСИ РОЗВИТКУ МІСТА

6.1 Ресурси розвитку міського господарства

Види ресурсів: основні фонди (засоби), оборотні кошти, фінанси, інвестиції, кадри, інформація.

Ресурси міста і міського господарства:

- природно-кліматичні (клімат, природні умови);
- територіальні;
- основні засоби будівлі, споруди, інженерні мережі та обладнання,
- фінансові ресурси;
- інвестиційні ресурси;
- трудові ресурси;
- інформаційні ресурси.

Основні фонди міського господарства (кошти): міські об'єкти житлові та нежитлові будівлі, інженерно-транспортні споруди, мережі та обладнання.

Характеристика основних засобів (ОЗ) міського господарства (МГ): оцінка та структура ОЗ, знос і амортизація, ремонт, відтворення ОЗ.

Оборотні кошти: сутність, склад, нормування, оборотність в міському господарстві особливо важливі енергія, матеріали.

Фінансові ресурси: склад, потреба, джерела, фінансові потоки і механізм залучення ресурсів, ефективне використання ресурсів.

Інвестиційні ресурси: види і механізми залучення.

Інформаційні ресурси: потреба, повнота і якість, моніторинг, фінансові витрати.

Трудові ресурси потреба, підготовка, перепідготовка, підвищення кваліфікації.

Всі види ресурсів необхідні для забезпечення функціонування систем міського господарства, але для цілей розвитку в першу чергу необхідні інвестиції в реальний сектор забезпечує сферу міста.

Ефективність прийнятих управлінських рішень забезпечується змістом інформаційних матеріалів, належним складом і якістю інформаційних даних. Тому завдання формування адекватної системи інформаційного забезпечення є пріоритетним напрямком підвищення ефективності управління міського господарства.

Проблема полягає в тому, щоб отримати необхідну інформацію і раціонально її використовувати в процесі прийняття і аналізу управлінських рішень. Для її вирішення необхідно визначити потребу в інформації і розглянути можливості її задоволення.

Розрізняються кількісні і якісні вимоги до інформаційних матеріалів.

До кількісної сторони відносять вимоги повноти інформації та частоти (періодичності) її отримання.

Якісні характеристики: достовірність, суттєвість, змістовність, доступність сприйняття, актуальність, своєчасність.

Актуальність даних характеризує їх відповідність сучасним вимогам підготовки оперативних і аналітичних відомостей, а своєчасність надходження в необхідний момент прийняття управлінського рішення.

Під достовірністю розуміється ступінь відповідності між дійсними параметрами вимірюваних процесів або подій і їх відображенням в показниках.

Основними умовами достовірності є правильність і точність показників. Точність характеризується розміром відхилень оцінок показників від їхнього справжнього значення.

Таким чином, для цілей управління міським господарством потрібна повна, якісна і суттєва інформація.

Основними джерелами інформаційних матеріалів служать: статистичні дані, матеріали технічної інвентаризації та поточного обліку, довідкова література та нормативні матеріали, звітні відомості муніципальних організацій, матеріали спеціальних обстежень, аудиторських перевірок, соціологічних опитувань та ін.

Необхідною умовою організації ефективного управління міським господарством є організація моніторингу.

Під моніторингом слід розуміти систему спостереження, оцінки і прогнозу протікають процесів реформування і розвитку міського господарства. Напрямки моніторингу в міському господарстві:

- збір інформації про технічний стан об'єктів;
- аналіз діяльності підприємств;
- оцінка ресурсів;
- екологічний моніторинг;
- соціальний моніторинг;
- оцінка системи управління і ін.

Можливість розвитку міського господарства багато в чому визначається кадровою політикою і забезпеченістю кадрами.

Разом з тим, практика свідчить про наявні проблеми кадрового забезпечення в міському господарстві.

У нових умовах господарювання кадрове забезпечення управлінської і господарської діяльності є найважливішою ланкою в рішенні проблем міського господарства. В основі сучасної кадрової політики повинен лежати принцип професіоналізму.

З терміном «професіоналізм» тісно пов'язане поняття компетентності. Даний принцип протягом тривалого періоду був практично не затребуваний, а при підборі співробітників основна увага зверталася не на знання теорії і практики управління і господарювання, а на інші аспекти: ідеологічну витриманість, відданість політичній системі і безпосередньому начальнику, вміння виконувати накази і навіть безініціативність. природно, що при таких установках управлінська система будувалася за бюрократичними канонами і не була здатна проводити активну політику розвитку міського господарства.

При формуванні політики підготовки та підвищення кваліфікації працівників міського господарства необхідно спиратися на наступні принципи: професіоналізм, цілеспрямованість, безперервність професійної освіти.

Процес розробки програми перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів складається з наступних етапів.

1. Формування переліку проблем розвитку міського господарства, вирішення яких вимагає підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів.

2. Розробка основних напрямків перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників МГ.

3. Постановка цілей перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів.

4. Розробка і забезпечення механізму реалізації регіональної (муніципальної) програми професійної освіти кадрів

5. Формування регіональної (муніципальної) програми перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів МГ.

Дієвим інструментом забезпечення принципу професіоналізму персоналу, зайнятого в управлінні МГ є замовлення на перепідготовку і підвищення кваліфікації службовців, фахівців і робітників, який затверджується після прийняття місцевого бюджету на відповідний рік.

6.2 Джерела доходів місцевих бюджетів

Бюджетним кодексом України визначено, що доходи бюджету – це податкові, неподаткові та інші надходження на безповоротній основі, справляння яких передбачено законодавством України (включаючи трансферти, плату за надання адміністративних послуг, власні надходження бюджетних установ).

Доходи бюджету класифікуються за такими розділами:

- 1) податкові надходження;
- 2) неподаткові надходження;
- 3) доходи від операцій з капіталом;
- 4) трансферти.

Податковими надходженнями визнаються встановлені законами України про оподаткування загальнодержавні податки і збори та місцеві податки і збори.

Неподатковими надходженнями визнаються:

- 1) доходи від власності та підприємницької діяльності;
- 2) адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційної господарської діяльності;
- 3) інші неподаткові надходження.

Доходи від операцій з капіталом – це доходи від продажу капітальних активів (основних засобів, державних запасів і резервів, землі).

Трансферти – кошти, одержані від інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інших держав або міжнародних організацій на безоплатній та безповоротній основі.

Склад доходів державного бюджету визначено статтею 29 Бюджетного кодексу України. Окремі особливості справляння та зарахування певних видів доходів також можуть визначатися законом про Державний бюджет на відповідний рік.

Склад доходів різних рівнів місцевих бюджетів та нормативи зарахування доходів до відповідних бюджетів визначаються Бюджетним кодексом:

- стаття 64 – доходи загального фонду бюджету міста Києва, бюджетів міст обласного значення, районних бюджетів, бюджетів об'єднаних територіальних громад;
- стаття 66 – доходи загального фонду обласних бюджетів;
- стаття 69 – доходи загального фонду бюджетів міст районного значення, сільських, селищних бюджетів;
- стаття 69 – надходження спеціального фонду місцевих бюджетів;
- стаття 71 – бюджет розвитку місцевих бюджетів.

Види міжбюджетних трансфертів визначені у статтях 96 та 97 Бюджетного кодексу. Напрями та особливості використання окремих видів субвенцій встановлені статтями 102–105 Бюджетного кодексу.

Реформа децентралізації дозволила суттєво наростити доходну частину місцевих бюджетів. Однак, одночасно фінансування більшої частини видатків, пов'язаних з життям територіальних громад, тепер здійснюється за рахунок їхніх бюджетів. «Ціна держави» продовжує пояснювати як функціонують місцеві бюджети. У фокусі – формування доходної частини місцевих бюджетів і ключові напрямки видатків.

Доходи місцевих бюджетів умовно поділяють на власні (ті, які органи місцевого самоврядування (надалі – ОМС) можуть «заробити») та передані (ті, які місцевим бюджетам передають з державного бюджету на безповоротній основі. Їх ще називають міжбюджетними трансфертами). Значення власних доходів місцевих бюджетів в останні три роки коливається в межах від 45–47 % загальних доходів місцевих бюджетів.

- податкові надходження (забезпечують понад 88 % загальної суми власних доходів місцевих бюджетів): частина від загальнодержавних податків та зборів (податок на доходи фізичних осіб, податок на прибуток, рентна плата (за користування надрами, видобування корисних копалин і т. п.), акциз з пального та ін.), місцеві податки і збори (податок на майно, єдиний податок, туристичний збір та ін.);

- неподаткові надходження (становлять трохи більше 10 % загальної суми власних доходів місцевих бюджетів): плата за видачу ліцензій та дозволів, орендна плата, держмити, штрафи;

- інші надходження: кошти від продажу основного капіталу, цільові фонди, донорські кошти, отримані від ЄС та міжнародних організацій тощо.

Значення того чи іншого джерела доходів в структурі конкретного місцевого бюджету зумовлено специфікою розподілу у Бюджетному кодексі податків та зборів між місцевими бюджетами різних рівнів. Наприклад, податок на доходи фізичних осіб (ПДФО) надходить до бюджетів об'єднаних територіальних громад (ОТГ), міст обласного значення, районних та обласних бюджетів, а до сільських, селищних бюджетів та бюджетів міст районного значення – ні. Останні ж «живуть» в основному за рахунок місцевих податків.

Другу частину доходів місцевих бюджетів становлять кошти, які їм передають з держбюджету (чи іншого місцевого бюджету) у вигляді дотацій та

субвенцій (тобто, міжбюджетних трансфертів). За ці кошти не стягують платню (як, наприклад, за користування кредитом) і їх не потрібно повертати (як позику чи кредит). Необхідність «перекидання» коштів з державного бюджету місцевим зумовлена неспроможністю ОМС профінансувати лише за рахунок власних доходів виконання всіх покладених на них повноважень (утримувати школи, лікарні, житлово-комунальне господарство тощо).

Головною відмінністю дотацій від субвенцій є відсутність обмежень щодо напрямів їх використання. Дотації здебільшого скеровують для фінансування поточних потреб місцевої громади. Хоча варто відзначити, що для ефективного використання коштів, урядовці деякі дотації «прив'язують» до конкретних напрямів використання. Наприклад, додаткова дотація на здійснення переданих з державного бюджету видатків з утримання закладів освіти та охорони здоров'я призначена для здійснення поточних видатків у школах, включаючи зарплату непедагогічного персоналу, та для оплати енергоносіїв в лікарнях, амбулаторіях та інших закладах охорони здоров'я.

Загалом дотацій є порівняно небагато: базова та реверсна, які призначені для горизонтального вирівнювання податкоспроможності територій; стабілізаційна, яка надається для компенсації диспропорцій бюджетів (в основному районів) у зв'язку із появою бюджетів ОТГ, які мають прямі взаємовідносини з державним бюджетом; додаткові дотації на окремі цілі.

Для субвенцій, які надходять з державного бюджету місцевим бюджетам, характерна конкретна мета і встановлений Кабміном порядок використання (наприклад, придбання ліків, формування інфраструктури ОТГ тощо). Але вузьке коло використання субвенцій компенсується їхньою кількістю.

За рахунок нагромаджених в дохідній частині місцевих бюджетів коштів (власних доходів і переданих з держбюджету коштів), ОМС мають змогу здійснювати видатки на соціальний та економічний розвиток відповідних територіальних громад, зокрема: дитсадки та школи, лікарні та амбулаторії, соціальні допомоги та субсидії населенню, пільговий проїзд окремих категорій громадян, пожежну охорону та муніципальні формування з охорони громадського порядку, розвиток ЖКГ та будівництво доріг і т. п.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Місто і міське господарство: зміст і характер взаємозв'язків.
2. Містоутворююча і Містообслуговуюча сфери міста.
3. Розширювальне і звужене трактування терміна «міське господарство».
4. Зміст і склад міського господарства.
5. Особливості міського господарства.
6. Основні тенденції розвитку світової економіки та їх вплив на функціонування галузі.
7. Причини зростання трансакційних витрат в галузі.
8. Зовнішні чинники, що визначають межі функціонування міського господарства.
9. Склад основних фондів міського господарства.
10. Основні джерела доходів бюджету міста.
11. Склад якісних вимог до інформації в системі управління МГ.
12. Облік похибок даних в складі якісних характеристик інформаційних матеріалів.
13. Зміст аналізу інформаційних матеріалів в МГ.
14. Основний принцип в основі сучасної кадрової політики.
15. Замовлення на підвищення кваліфікації персоналу підприємств МГ.
16. Програма професійної підготовки та підвищення кваліфікації працівників МГ.
17. Економічний зміст і склад ресурсів МГ.
18. Система фінансування МГ.
19. Інформаційне забезпечення та моніторинг МГ.
20. Кадрове забезпечення МГ.

7 СУЧАСНІ ВАЖЕЛІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ МІСТА

7.1 Інноваційно-інвестиційна модель розвитку міста: сутність, основні елементи та можливості впровадження

Місто – уособлення загальних інтересів міської громади, що проживає на конкретній території. Мешканців міста об'єднують насамперед такі інтереси, як мати безпечне життя, добробуту, якісні послуги безпосередньо в місті (а не шукати їх в інших містах), сприятливі умови для заснування і діяльності малого бізнесу, можливість вживати чисту воду, вчасне збирання та переробку сміття, якісну систему освіти та медичного обслуговування тощо. А місцева влада повинна забезпечити задоволення цих корінних інтересів мешканців.

Однак на рівні вищих шаблів влади в Україні, на жаль, панує абсолютно інше, примітивне, а відтак і небезпечне уявлення про місто – що це територія, майданчик, де проживає певна кількість населення. Такий непрофесійний підхід не відповідає європейським вимогам до розвитку місцевого самоврядування. Подивімося, як ставляться до розуміння міста та його функцій у столицях європейських країн та в Україні.

Наприклад, у Вільнюсі місцева влада нікому не дала доторкнутися до історичного ядра міста, там не побудовано жодного нового будинку, який би порушив баланс архітектури. Вже видно, що вони зуміли зберегти своє місто. У Празі діє заборона на зведення будинків вище дев'яти поверхів, в Осло – вище п'яти поверхів. Це означає, що будівельні компанії йдуть не у центральні, а в невеликі міста, бо не має значення, де будувати.

Подібних позитивних прикладів можна навести безліч. По-іншому виглядає ситуація в українській столиці. Архітектурний ансамбль та історичне обличчя Києва сьогодні зазнало невиправних втрат – по суті, воно зруйновано. В історичному ядрі столиці побудовані хмарочоси (хоч у місті лише одна пожежна машина, сходи якої дістають 20 поверху). Новобудови зводяться на місці скверів, зелених зон. Відтак Київ перетворений на «мурашник», де нині мешкають майже 5 млн. осіб (2,7 млн. киян і 2,3 млн. людей, які щодня приїжджають у місто на роботу або тимчасово проживають у ньому). Таке ставлення до розвитку міст характерне для більшості керівників як центрального, так і місцевого рівнів.

Соціально-економічна модель міста

В основі ефективної соціально-економічної моделі будь-якого міста в умовах ринкової економіки повинна бути якість життя – тривалість життя, забезпечення відповідними продуктами харчування, якість та доступність освіти, надання належних комунальних послуг для задоволення відповідних потреб населення, можливість займатися підприємницькою або іншою професійною діяльністю, відпочивати тощо. Ефективна соціально-економічна модель міста має діяти за принципом: мінімізація ресурсів, які використовуються, і максимізація результатів, які отримуються. Співвідношення «ресурси – результати» є показником ефективності моделі, а відтак і якості життя. Соціально-економічна модель не може бути ефективною,

якщо в місті не розвивається малий бізнес, а формування середнього класу кинуту напризволяще. Приватний бізнес у сімейній формі – це аксіома розвитку будь-якого малого і навіть середнього міста. Конфлікт між різними групами всередині громади, у який втягнутий мер міста, – найгірший варіант розвитку, за якого жодна модель не набуде ознак ефективності. Сьогодні ж ми спостерігаємо подібні конфлікти та повну деструкцію в таких великих містах, як Київ, Одеса, Львів, Суми, Донецьк, Дніпропетровськ. Середні та малі міста – осередки мега-конфліктів між меріями та рай адміністраціями, які не можуть співпрацювати, а стали антагоністами. Наразі очевидно, що або районну ланку управління потрібно ліквідувати, або мерів підпорядкувати головам районних адміністрацій. Але останнє означатиме руйнування системи місцевого самоврядування в Україні, порушення положень

Європейської хартії місцевого самоврядування, що остаточно закриває нам шлях до Європейського Союзу. В умовах повного дисбалансу інтересів між рівнями та гілками влади, а також всередині громад не можливо впровадити модель ефективного стійкого розвитку міста. Тож краще шукати креативні можливості для співпраці, ніж розривати громаду. Якщо в місті конфлікт, то жодна модель не матиме перспективи впровадження – і місто опиниться у стані депресії та стагнації.

Параметри ефективної соціально-економічної моделі міста:

1) рівень зайнятості, що визначається рядом показників: рівень безробіття; динаміка і сфери формування нових робочих місць; форми власності, які лежать в основі підприємницької діяльності (приватна, корпоративна тощо); співвідношення підприємств, утворених за рахунок внутрішніх і зовнішніх інвестицій; 2) правильно обрана спеціалізація та оптимальне співвідношення різних галузей промисловості; 3) рівень освіти. Місто, де функціонують сучасні навчальні заклади для підготовки фахівців середньої і вищої ланки управління, має велику перспективу. Наявність місцевих підготовлених фахівців – важлива умова переходу до інноваційно-інвестиційної моделі; 4) напрями використання сукупного прибутку, створеного на території міста; 5) рівень та умови залучення інвестицій; 6) обсяги виробництва і надання послуг. Фактично сьогодні відбувається перепрофілювання на місцях цього параметру. Замість маленьких продуктових магазинів, хімчисток, пунктів лагодження одягу та взуття, кафе, чайних, ресторанчиків у містах масово відкриваються казино, гральні автомати, мафи, де продається алкоголь і тютюн, аптеки.

Структурні елементи ефективної соціально-економічної моделі:

– галузевий елемент – розвиток певних галузей і сфер економіки у їх оптимальному поєднанні;

– інституціональний елемент – досягнення співвідношення між розвитком державно-контрольованих сфер і середовищем вільного підприємництва; формування власності одночасно у широких верств міської громади, а не накопичення її тільки у певної групи, аби уникнути дисбалансу і соціальних зіткнень;

– розвиток сучасної інфраструктури (страхові та лізингові компанії, кадрові та рекламні агенції, комфортабельні готелі, аквапарк, туристичні фірми, інформаційні мережі тощо);

– фінансовий елемент – збільшення у місті автономних банківських філій для надання іпотечного кредитування та послуг фізичним особам, інвестиційних фондів, що повинні надавати інвестиції місцевому бізнесу, та обмінних пунктів, через які відбувається обіг готівкової маси грошей;

– регуляторний елемент – раціональне співвідношення регуляторних актів, що затверджуються на рівні міста, району, області, центру;

– інформаційний елемент – наявність ефективних каналів інформації і зв'язку (комп'ютерна база, власна веб-сторінка, друковані ЗМІ тощо), у тому числі з іншими українськими та закордонними містами, потенційними партнерами й інвесторами;

– екологічний елемент – збереження навколишнього природного середовища;

– міжнародний елемент – формування в українських містах Бюро європейської інтеграції для адаптації до вимог Євросоюзу та участі у програмах, що будуть надаватися Україні. Такі складні структури потрібно створювати спільно з університетами, спираючись на професорсько-викладацький склад. Поєднання зусиль місцевої влади, підприємницької практики зі знаннями викладачів і науковців – основа ефективного функціонування Бюро євроінтеграції. Вони створювалися в усіх посткомуністичних країнах – спочатку для широкого інформування громадян про можливості євроінтеграції, а після вступу до ЄС – для управління міжнародними проектами та використання коштів Євросоюзу.

Важливим міжнародним елементом ефективної соціально-економічної моделі є також формування мереж партнерства між українськими, польськими, чеськими, словацькими, балтійськими містами, чим безпосередньо займається Інститут трансформації суспільства.

Інноваційно-інвестиційна модель розвитку міста – найвища форма соціально-економічної моделі

Сьогодні очевидно, що міста України вичерпали екстенсивні резерви та можливості соціально-економічних трансформацій. У сучасних умовах потрібно задіяти інтенсивні механізми, якісні фактори зростання. Необхідно зробити потужний ривок і переходити до формування нового образу міста як потужного постіндустріального науково-технологічного, економічного, інформаційного центру. Саме на досягнення цієї мети має бути спрямований стратегічний план розвитку міста, в основу якого слід покласти інноваційно-інвестиційну модель, яка може забезпечити ефективну реалізацію промислового та інтелектуального потенціалу території.

Елементи інноваційно-інвестиційної моделі міста:

Формування сучасних систем та каналів комунікації.

Створення умов для виникнення та діяльності нового бізнесу.

Постійна підтримка і розвиток бізнес-агенції міста, формування потужного самоокупного бізнес-інкубатора.

Формування міського венчурного фонду.

Утворення інтегральної науково-аналітичної команди, яка б об'єднувала представників місцевої влади, підприємництва, науково-викладацького потенціалу міста.

Формування оптимальної системи та структури власності в місті. Приватна власність повинна стати пріоритетною. Мала приватна власність – основа формування середнього класу.

Виокремлення в міському бюджеті розвитку інвестиційного сегмента, що стане фінансовим джерелом формування нового образу міста.

Створення механізмів залучення молоді до процесу реалізації стратегічного плану міста. Якщо з міста виїжджає молодь, то у нього немає майбутнього. Наведу приклад польського міста Нова Суль. Після розвалу комуністичної системи виробництво двох найбільших підприємств – металургійного і ткацького – зупинилось. Люди лишилися роботи, місто перетворилось у відстійник наркоманії та бандитизму. Здавалося, що ця територія вже не має жодних перспектив. Що врятувало поляків та інші посткомуністичні країни, у тому числі Балтійські? Адміністративно-територіальна реформа, передача повноважень і фінансових ресурсів на місця. І сьогодні Нова Суль дуже динамічно розвивається. Там сформовані інноваційний парк, інвестиційна зона. У місто ввійшло 12 потужних міжнародних інвестицій, що забезпечило розквіт території. Місцева влада всіляко підтримує підприємницькі ініціативи мешканців, створює спеціальні програми для випускників старших класів, щоб вони не виїжджали з міста.

Врятувати українські міста від подальшого занепаду також зможе проведення адміністративно-територіальної реформи, яка передбачатиме посилення місцевого самоврядування, передачу повноважень (у тому числі фінансових) на місця, ліквідацію зайвих (насамперед районної) ланки управління. Модель адмінреформи, розроблена Інститутом трансформації суспільства, описує механізми переходу до дворівневої системи самоуправління, яка є досить ефективною. Про це, зокрема, свідчить досвід Фінляндії, Швеції, Чехії, Естонії. Вони ліквідували райони і передали всі функції містам та областям. Але для здійснення такої реформи в Україні повинна бути політична воля зверху і підтримка, тиск знизу.

Механізм залучення інвестицій у місто:

Розробка стратегічного плану розвитку міста, де чітко визначені цілі, а також шляхи та методи їх досягнення.

Створення відповідних інвестиційних проектів, які охоплюють певну галузь економіки міста, кілька підприємств або навіть частину підприємства.

Інформування інвесторів про створені інвестиційні проекти. Якщо ніхто не знає, то ніхто й не прийде. Отже, піар, веб-сторінка, презентаційні заходи – усе це потрібно робити в інтересах громади.

Міський голова взагалі не повинен займатися поточними господарськими справами, він не повинен їздити на наради в Прокуратуру, СБУ чи ін. структури. Його обрала громада, і тільки їй він мусить бути підпорядкований та підзвітний. Мер повинен керувати радою і займатися промоушеном міста,

залученням інвестицій. Він має брати участь у конференціях та форумах, у тому числі міжнародних, і презентувати можливості своєї території, щоб притягнути туди якомога більше інвестицій. А для поточних справ повинен бути керівник виконавчої дирекції, який наймається за контрактом. Розподіл функцій між органами влади на місцях – важлива складова адмінреформи.

Сьогодні в Україні склалися несприятливі умови для залучення інвестицій:

- відсутні умови для функціонування вільного підприємництва, бізнес не має реальних можливостей для того, щоб діяти успішно та легально інвестувати у свій розвиток;

- у країні на рівні міст утворилося декілька мегаполісів, які висмоктують фінансові ресурси з інших регіонів і міст України. Такими мегаполісами насамперед є Київ, а також Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса, Харків і Львів;

- відбувається знекровлення малих міст як через державний, так і через приватний канали.

Основними державними інструментами викачування грошей з місць їх утворення є бюджет, система оподаткування, казначейство. На рівні міст і районів потрібно ліквідувати казначейство – вони самостійно мають управляти грошовими потоками.

Проблеми, що перешкоджають упровадженню інновацій у містах:

1. Високі відсоткові ставки за кредитами, брак інформації про впровадження інноваційних технологій, складна тендерна процедура закупівлі для державних підприємств. У посткомуністичних країнах, наприклад, створені муніципальні банки, які надають кредити муніципалітетам під 3–4 % річних;

2. Брак коштів на підприємстві, низький рівень кваліфікації працівників;

3. Недостатнє фінансування наукових і дослідних робіт;

4. Відсутність реальної державної підтримки науково-дослідних розробок у галузі комплексного використання відновлюваних джерел енергії;

5. Необізнаність населення про гальмування української економіки без запровадження інноваційних технологій.

Міста не можуть розвиватися, якщо довкола – «пустеля». Капітал приходить і залишається тоді, коли є комфортні умови для його функціонування та розширеного відтворення. Йдеться про міську інфраструктуру, основними елементами якої мають бути сучасні дороги, під'їзні шляхи, готелі, сфера послуг, зв'язок тощо. Саме у ці царини потрібно як найперше вкладати кошти і розробляти відповідні привабливі інвестиційні проекти, які б зацікавили місцевих власників капіталу та гарантували їм певні прозорі й сталі правила гри. Важливо формувати інноваційно-інвестиційні парки. Останнє є важливим параметром позитивного іміджу міста, що сприяє входженню інвестицій.

Варто зосередити зусилля на відродженні стрижневих економічних традицій, розвитку перспективних галузей міста, якими можуть бути переробка сільгосппродуктів, транспорт, туризм (у тому числі зелений), сфера послуг, промислове розведення риби, відпочинковий сервіс (кінний клуб, водні види спорту, аквапарк, містечко розваг тощо). Слід сформулювати такі умови, які б

зацікавили носіїв капіталу – шляхом створення нового бренду міста, використання ландшафтного положення, відкритості, прозорості регулятивного середовища тощо.

У разі здійснення адміністративно-територіальної реформи і реформи місцевого самоврядування тільки інноваційно-інвестиційна модель дає можливість місту стати конкурентоздатним.

7.2 Соціальні процеси в містах

Важливим об'єктом досліджень соціології міста є міські процеси, їх специфіка полягає в тому, що вони впливають на зміну чисельності населення міст, на зміну міського способу життя, на зміну особливостей міської культури, на соціально-демографічну і соціально-професійну структуру міст, а значить, соціальні процеси в містах безпосередньо зв'язані з предметом соціології міста.

До найважливіших соціальних процесів, пов'язаних з містом належать міграція та урбанізація.

Міграція – це соціальний процес, який являє собою сукупність переміщень, що здійснюються людьми у межах країни, регіону, поселення та поза ними.

Виділяють різні типи міграції. В залежності від спрямованості переміщень розрізняють внутрішню і зовнішню міграцію. Внутрішня міграція пов'язана з переміщеннями всередині країни, зовнішня – з переміщеннями з однієї держави до іншої. Виїзд з країни на постійне місце проживання до іншої називається еміграцією, в'їзд з іншої країни на постійне місце проживання до першої називається імміграцією. Залежно від характеру переміщень виділяють безповоротну міграцію – переміщення на інше місце проживання назавжди, сезонну міграцію – тимчасові переміщення, пов'язані, насамперед, з сезонними роботами, та маятникову (човникову) – систематичні поїздки до місця навчання, роботи.

Основними напрямками сучасної міграції є переміщення з села до міста та з невеликих міст до великих. Завжди найінтенсивнішими були переміщення з села до міста, але останнім часом, що пов'язано з певними економічними, демографічними та екологічними проблемами, ця міграція дещо уповільнилася і, навпаки, почався зворотній рух – з міста у село. Натомість, дедалі більшого значення набуває обмін населенням між містами. Так, соціологи США підрахували, що збільшення чисельності населення міст гігантів на 3/4 пов'язано з переселенням до них жителів невеликих міст та приміських зон.

З міграцією тісно пов'язаний інший міський процес – урбанізація.

Урбанізацією називають зростання міст, зосередження людей у містах, поширення міського способу життя та зростання ролі міст у суспільному житті.

Протягом останніх двох століть урбанізація розвивалась швидкими темпами. Якщо у 1800 році кількість міських жителів по відношенню до всього населення земної кулі становила 5 %, то у 1965 р. – 32 %. В останні десятиріччя процес урбанізації ще більше прискорився, що призвело до того, що в деяких індустріальних країнах кількість міського населення наближається до 100 %.

Так на початку 1990 р. в Японії цей показник складав 81 %, у Великобританії – 76 %, в Ізраїлі – 89 %, в США – 85 %, в Німеччині – 91 %. Україна є не надто урбанізованою країною і відсоток міських жителів становить у ній 67. Звертає на себе увагу той факт, що у різних містах процес урбанізації проходить нерівномірно. Так у малих і середніх містах він проходить досить повільно, натомість у великих містах – дуже швидкими темпами. Так у 2000 році у кількох десятках найбільших міст проживала 1/5 частина усіх жителів планети. Найбільшими містами світу є Токіо – 19 млн. чол., Нью-Йорк – 16 млн. чол. (з передмістями), Мехіко – близько 10 млн. чол., Москва – 9 млн. чол.

Загалом, процес урбанізації пов'язаний з прискоренням індустріального розвитку суспільства, перетворенням місту центри політичного, економічного, культурного та духовного життя суспільства.

З урбанізацією пов'язане утворення таких специфічних об'єднань як агломерації.

Агломераціями називають зосередження і зростання навколо великих міст великої кількості дрібних і середніх.

Агломерації існують в усіх країнах з високим та середнім рівнем індустріального розвитку. В Україні найбільшою агломерацією є Донецька. Також можна виділити Київську і Дніпропетровську агломерації. Найбільші в світі агломерації називають мегаполісами. Так у Північно-Східному мегалополісі США, протяжністю 1200 км., зосереджена 1/4 жителів країни. До найбільших у світі мегалополісів належать також Японський, Німецький та Лондонський.

7.3 Складові інфраструктури міста

Історія людської цивілізації свідчить про те, що розвиток таких інфраструктурних об'єктів, як шляхи сполучення, транспорт, зв'язок та ін. справляв вирішальний вплив на економіку окремих міст, регіонів і держав, а розвиток інфраструктури освіти, культури, охорони здоров'я, науки, спорту і побутових послуг (водопровід, очисні споруди, каналізація тощо), створював комфорт і підвищував якість життя. Тому люди, починаючи з давньоісторичних формацій, створювали інфраструктуру як середовище проживання. Так, у Стародавньому Єгипті з'явилися дороги, що зв'язували різні кінці держави і зрошувальні системи; у Давній Греції відбувалося активне інфраструктурне облаштування полісів, у них з'являлася велика кількість громадських споруд, таких як палестри (спортивні школи), гімназії (шкільні будівлі), стадіони, бібліотеки, лазні та ін.

Основою всіх «світових» імперій з давніх часів був розвиток військової, виробничої, ринкової, соціальної інфраструктур, що давали можливість установа виняткової влади і могутності, центром якої слугували процвітаючі міста.

Розвиток галузей інфраструктури впливає на розвиток суспільного виробництва країни та її регіонів, зростання його ефективності. Існуюча інфраструктура – це відображення тих соціально-економічних, наукових і

культурних відносин, які виникли на певному етапі розвитку і притаманні певному суспільству. Більш того, інфраструктура стала одним з головних чинників конкурентоспроможності. Розвиток нової інфраструктури розглядається як ключова умова модернізації більшості країн.

Інфраструктура є особливим сектором економіки і видом економічної діяльності, спрямованим на створення і поліпшення умов соціально-економічного розвитку на глобальному, національному, місцевому й організаційному рівні.

Наразі жодна галузь господарства не може існувати без інфраструктури. Вона забезпечує нормальне функціонування як окремих підприємств, галузей, так і міста в цілому. Сьогодні інфраструктурні об'єкти інтегровані в усі сфери життєдіяльності міста: економічну, соціальну, культурну, політичну та ін. Чим більше місто за розмірами і чисельністю населення, тим більше послуг воно надає, і тим ширшою є його інфраструктура.

Поява терміна «інфраструктура» відбулося наприкінці 40-х рр. ХХ ст. Відомо, що сам термін запозичений з військового лексикону, де він означає комплекс споруд і об'єктів, що забезпечують діяльність збройних сил (склади боєприпасів, озброєння, продовольства і обмундирування, аеродроми, порти тощо). У подальшому це визначення почали використовувати в економічній літературі, у різних сферах економічної діяльності. Наразі цей термін трактується набагато ширше, він охоплює собою обслуговуючі системи виробництва і соціальну сфери. Сьогодні інфраструктура розглядається, як загальна умова виробництва не лише матеріальних продуктів, але й різноманітних, у т. ч. соціальних і адміністративних послуг.

На даний момент термін «інфраструктура» широко вживається, проте існує декілька його визначень.

Інфраструктура (від лат. *infra* – нижче, під і *structura* – будова, розташування) – це сукупність споруд, будівель систем та служб, необхідних для функціонування галузей матеріального виробництва і забезпечення умов життєдіяльності суспільства.

Інфраструктура – це сукупність матеріальних, інституціональних і індивідуальних видів обладнання, наявних у розпорядженні господарських одиниць, що дозволяють при доцільному розміщенні ресурсів забезпечувати повну інтеграцію і високий рівень господарської діяльності.

Інфраструктура – сукупність галузей, що виробляють послуги, необхідні для розвитку економіки, котрі характеризуються тривалістю будівництва і термінів служби певних об'єктів.

Узагальнене визначення терміну таке: інфраструктура – це сукупність галузей і видів діяльності, що обслуговують як виробничу, так і невиробничу сфери економіки з метою створення умов для нормальної діяльності головних галузей матеріального виробництва та розвитку продуктивних сил країни. Інфраструктура являє собою комплекс різних галузей господарства, що обслуговують виробництво, сукупність ланок, підприємств і організацій, що входять у ці ланки, і надають виробничі послуги матеріальному виробництву, забезпечуючи економічний обіг у народному господарстві.

Основна функція інфраструктури полягає у забезпеченні взаємозв'язків між складовими системи, до яких належать усі її об'єкти та суб'єкти. У сучасних містах інфраструктура відіграє серйозну самостійну роль у розвитку міста.

Інфраструктура міста – це комплекс взаємозв'язаних обслуговуючих структур і об'єктів, які становлять основу функціонування міської системи; комплекс установ і підприємств, які відповідають за своєчасне і нормальне надання послуг населенню у сфері комунальних служб, а також у туристичному, розважальному і торговельному секторах. Інфраструктурою міста є дороги, парки, водосховища, канали, мости, аеродроми, склади, порти, будівлі і споруди обслуговування. Вона включає також зв'язок, транспорт, освіту, науку, охорону здоров'я та ін. Тобто інфраструктура – це набір умов для життєдіяльності мешканців населених пунктів і приїжджих.

Ринкова інфраструктура – це специфічна система загальноприйнятих, законодавчо і традиційно усталених норм, правил та обмежень, а також організацій, формування, регулювання і використання яких забезпечує функціонування ринкової системи відповідно до мети і стратегії економічної політики держави.

Призначення ринкової інфраструктури – вирівнювання умов господарської діяльності для різних суб'єктів економічної системи, забезпечення безперервного руху послуг і товарів, цінних паперів, грошей і валюти, робочої сили.

Складові ринкової інфраструктури:

- організаційна: біржі (товарні, фондові, валютні), постачальницько-збутові організації, брокерські організації, аукціони;
- матеріальна: ресурси, складське і тарне господарство, транспортні системи;
- інформаційна: засоби зв'язку і телекомунікації, Інтернет; інформаційні і довідкові системи по продукції і цінах, рекламні агентства;
- кредитно-розрахункова: банківська система, фонди, кредитні установи, страхові компанії;
- консультативна: консультативні агентства, консалтингові компанії;
- контролююча: аудиторські компанії;
- законодавча: нормативно-правові акти.

Наявність ринкової інфраструктури дає змогу ринкові виконувати такі функції:

- організаційне оформлення ринкових відносин;
- сприяння учасникам ринкових відносин у реалізації їх інтересів;
- підвищення оперативності й ефективності роботи ринкових суб'єктів на основі спеціалізації окремих суб'єктів економіки і видів діяльності;
- полегшення форм юридичного та економічного контролю, державного і суспільного регулювання ділової практики.

Для ринкової системи властива функціональна сумісність і взаємозалежність окремих інфраструктурних інститутів. Такі складові, як виробничі й торговельні підприємства, біржі, банки, страхові компанії, надають

ринковій системі організованої завершеності, поєднують виробників і споживачів у спільний відтворювальний процес.

7.4 Екологічна політика міста

У сучасних умовах розвитку країни зростає роль державного регулювання використання природно-ресурсного потенціалу й контролю за станом навколишнього середовища. Пріоритет територіального підходу в управлінні природокористуванням дає змогу більш повно враховувати особливості кожного населеного пункту. Важливим механізмом гармонізації взаємовідносин суспільства і природи на місцевому рівні є місцева екологічна політика.

Екологічна політика міста як чинник відмінності умов функціонування територій з усім комплексом життєвих процесів, певними особливостями історичних, природних, соціальних, економічних засад в останні роки набуває великої актуальності. Характерним кожного процесу є специфічність впливу на навколишнє середовище. Екологічна ситуація в містах України відрізняється за характером територіальної належності з точки зору як гостроти проблем, так і можливостей їх практичного вирішення.

Особливості міської політики полягають у взаємодії органів місцевого самоврядування й уповноважених місцевих органів державного екологічного управління. Екологічні аспекти такої взаємодії регламентуються Конституцією України, законами України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про охорону навколишнього середовища».

Відповідно до чинного законодавства органи місцевого самоврядування несуть відповідальність за стан навколишнього природного середовища на власній території і в межах своєї компетенції. Вони, зокрема:

- забезпечують реалізацію екологічної політики країни, екологічних прав громадян;
- дають згоду на розміщення на своїй території підприємств, установ і організацій у порядку, визначеному законом;
- затверджують з урахуванням екологічних вимог проекти планування та забудови населених пунктів, їх генеральні плани та схеми промислових вузлів;
- видають і скасовують дозволи на відособлене спеціальне використання природних ресурсів місцевого значення;
- затверджують місцеві екологічні програми;
- організовують вивчення навколишнього природного середовища;
- створюють резервні, у тому числі й валютні, фонди для фінансування програм та інших заходів щодо охорони навколишнього природного середовища і визначають їх статус;
- організують у разі необхідності проведення екологічної експертизи;
- інформують населення про стан навколишнього природного середовища, функціонування місцевих екологічних автоматизованих інформаційно-аналітичних систем;

- організують роботи з ліквідації екологічних наслідків аварій, залучають до цих робіт підприємства, установи та організації незалежно від їх підпорядкування та форм власності і громадян;

- приймають рішення про організацію територій і об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення та інших територій, що підлягають особливій охороні;

- здійснюють контроль за додержанням законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

- припиняють господарську діяльність підприємств, установ та організацій місцевого підпорядкування, а також обмежують чи припиняють (тимчасово) діяльність не підпорядкованих раді підприємств, установ та організацій у разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

- координують діяльність відповідних спеціально уповноважених державних органів управління в галузі охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів на території місцевої ради.

Виконавчі та розпорядчі органи місцевих рад у галузі охорони навколишнього природного середовища в межах своєї компетенції:

- здійснюють реалізацію рішень відповідних рад;

- координують діяльність місцевих органів управління, підприємств, установ та організацій, розміщених на території місцевої ради, незалежно від форм власності та підпорядкування; – організують розробку місцевих екологічних програм;

- визначають в установленому порядку нормативи і розміри зборів за забруднення навколишнього природного середовища та розміщення відходів;

- затверджують за поданням органів спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів для підприємств, установ та організацій ліміти використання природних ресурсів, за винятком ресурсів загальнодержавного значення, ліміти скидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище, за винятком скидів, що призводять до забруднення природних ресурсів загальнодержавного значення або навколишнього природного середовища за межами території цієї ради, та ліміти на утворення і розміщення відходів;

- організують збирання, переробку, утилізацію і захоронення відходів на своїй території;

- формують і використовують місцеві фонди охорони навколишнього природного середовища у складі місцевих бюджетів;

- погоджують поточні та перспективні плани роботи підприємств, установ та організацій з питань охорони навколишнього природного середовища і використання природних ресурсів;

- забезпечують систематичне та оперативне інформування населення, підприємств, установ, організацій та громадян про стан навколишнього природного середовища, захворюваності населення;

- організують екологічну освіту та екологічне виховання громадян;

– приймають рішення про організацію територій та об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення.

На території своєї юрисдикції місцеві ради несуть відповідальність за стан навколишнього природного середовища. У разі потреби вони організують проведення екологічної експертизи; здійснюють роботи з ліквідації екологічних наслідків аварій та стихійних лих; обмежують, припиняють на деякий час чи зовсім господарську діяльність підприємств, установ та організацій місцевого підпорядкування, а також не підпорядкованих раді підприємств, установ та організацій у разі порушення ними законодавства про охорону довкілля. Крім того, місцеві ради координують діяльність відповідних спеціально уповноважених державних органів управління в галузі охорони довкілля та використання природних ресурсів на своїй території й інші повноваження відповідно до законодавства.

Ключовим критерієм для визначення пріоритетності екологічних заходів на місцевому рівні є єдині для всієї території України нормативи гранично допустимих концентрацій викидів забруднюючих речовин у навколишнє середовище та рівні шкідливих фізичних впливів на нього.

В Україні фінансування заходів щодо охорони навколишнього природного середовища здійснюється за рахунок Державного бюджету України, республіканського бюджету Автономної Республіки Крим та місцевих бюджетів, коштів підприємств, установ та організацій, фондів охорони навколишнього природного середовища, добровільних внесків та інших коштів. Серед основних джерел можна виділити збори:

- за спеціальне використання природних ресурсів;
- за забруднення навколишнього природного середовища;
- за погіршення якості природних ресурсів.

Збори за використання природних ресурсів надходять до місцевих бюджетів, республіканського бюджету Автономної Республіки Крим та Державного бюджету України і спрямовуються на виконання робіт з відтворення, підтримання цих ресурсів у належному стані.

Кошти від збору за забруднення навколишнього природного середовища розподіляються між місцевими, обласними та республіканським Автономної Республіки Крим, а також Державним фондами охорони навколишнього природного середовища у співвідношенні відповідно 20, 50 і 30%, а між Київським, Севастопольським міськими та Державним фондами охорони навколишнього природного середовища – у співвідношенні 70 і 30%.

До екологічної компетенції виконавчих органів міських рад належать:

- підготовка програм соціально-економічного та культурного розвитку міст, цільових програм з інших питань, у тому числі екологічних;
- забезпечення збалансованого економічного та соціального розвитку відповідної території, ефективного використання природних, трудових і фінансових ресурсів;
- складання балансів фінансових, трудових ресурсів, грошових доходів і видатків, необхідних для управління соціально-економічним і культурним

розвитком відповідного міста, а також визначення потреби у місцевих будівельних матеріалах, паливі;

- попередній розгляд планів використання природних ресурсів місцевого значення на відповідній території, пропозицій щодо розміщення, спеціалізації та розвитку підприємств і організацій незалежно від форм власності, внесення у разі потреби до відповідних органів виконавчої влади пропозицій з цих питань;

- подання до районних, обласних рад необхідних показників та внесення пропозицій до програм соціально-економічного та культурного розвитку відповідно районів і областей, а також до планів підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, розміщених на відповідній території, з питань, пов'язаних із соціально-економічним та культурним розвитком території, задоволенням потреб населення;

- залучення на договірних засадах підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності до участі в комплексному соціально-економічному розвитку міст до вирішення екологічних проблем, координація цієї роботи на відповідній території.

Найбільш ефективним інструментом реалізації екологічної політики на місцевому рівні є розробка та виконання міських (регіональних) програм охорони навколишнього природного середовища. Такі програми доцільно розробляти на період від двох до п'яти років. Правовою основою для розробки, а в подальшому і виконання програм є рішення відповідного органу місцевого самоврядування. До розробки програм доцільно залучати фахівців природоохоронних органів, членів постійних комісій міської ради, науковців та представників громадських природоохоронних організацій.

Для здійснення дійової екологічної політики в містах велике значення має підготовка кадрів з питань охорони навколишнього природного середовища. Екологічні знання мають стати обов'язковою кваліфікаційною вимогою для посадових осіб у місті, якщо їх діяльність пов'язана з використанням природних ресурсів та призводить до негативного впливу на стан навколишнього природного середовища.

Підвищення екологічної культури суспільства і професійна підготовка спеціалістів досягається за рахунок загальної обов'язкової комплексної освіти та виховання у галузі охорони навколишнього природного середовища, у тому числі в дошкільних дитячих закладах, у системі загальної середньої, професійної та вищої освіти, а також у системі підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів.

Спеціально визначені вищі та професійні навчальні заклади мають поширювати практику підготовки спеціалістів у галузі охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів з урахуванням суспільних потреб.

Таким чином, міські програми охорони навколишнього природного середовища є дійовим фактором поліпшення екології в місті. Їх ефективність значною мірою залежить від комплексності закладеного у них методологічного підходу.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке соціально-територіальна структура суспільства?
2. Дайте визначення соціології міста. Складіть коротку розповідь про історію виникнення та розвитку цієї галузі соціології.
3. В яких напрямках проводить свої дослідження соціологія міста?
4. Дайте визначення міста. Чим місто відрізняється від села? Які функції виконує місто?
5. Назвіть основні види міст за чисельністю, адміністративними та специфічними функціями.
6. Які міські процеси Вам знайомі? Яку роль відіграє урбанізація в житті міст? Що таке агломерації, мегаполіси?
7. Розкрийте поняття інфраструктури міста.
8. Зазначте особливість інституціональної інфраструктури.
9. Що являє собою інноваційна інфраструктура?
10. Розкрийте значення інформаційної інфраструктури.
11. Які функції виконує ринкова інфраструктура?
12. Що передбачає інженерно-технічна інфраструктура міста?
13. Охарактеризуйте виробничу інфраструктуру міста.
14. У чому полягає значення транспортної інфраструктури?

8 СТРАТЕГІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ РОЗВИТКУ МІСТА

8.1 Сутність та роль стратегії у розвитку міста

У нових соціально-економічних і геополітичних умовах особливої актуальності для міст України набуває проблема визначення довгострокових перспектив розвитку як основи для істотного підвищення конкурентоспроможності власної економіки. Надзвичайно важливим для українських територій стає знаходження нових нетрадиційних рішень, які б не копіювали колишні підходи, а створювали можливості для суттєвого економічного та соціального прориву. Міська політика сьогодні повинна мати випереджальний характер щодо змін, які швидко відбуваються у зовнішньому середовищі. Саме тому виникає нагальна потреба у запровадженні стратегічного планування міського розвитку.

Під стратегічним плануванням розвитку територіальної громади міста розуміється системна технологія визначення узгодженого з основними суб'єктами міського розвитку бажаного майбутнього стану території з урахуванням внутрішнього потенціалу та зовнішнього середовища і дій щодо досягнення цього майбутнього, на реалізації яких концентруються зусилля та ресурси.

Нормативно-правові документи, які створюють правову базу щодо запровадження стратегічного планування територіального розвитку в Україні, можна умовно поділити на три блоки:

- перший, у якому визначаються роль та місце органів місцевої влади в організації та здійсненні процесу управління розвитком території, зокрема шляхом застосування і реалізації стратегій розвитку;
- другий, який формує основні засади здійснення стратегічного планування на регіональному рівні (від держави до окремого регіону);
- третій, який визначає особливості участі у процесі формування стратегії розвитку регіону юридичних осіб, розміщених на його території, та населення. Розглянемо більш докладно, які саме законодавчі та нормативні акти належать до кожного з блоків.

Перший блок – визначення ролі і місця органів місцевої влади у формуванні стратегії розвитку – включає такі документи: Конституцію України, закони України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про місцеві державні адміністрації», «Про власність» тощо, ряд підзаконних актів.

Відповідно до ст. 143 Конституції України територіальні громади міст України безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку відповідних міст і контролюють їх виконання.

Виходячи з цього положення Конституції України Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 27) встановлено, що до найважливіших власних повноважень виконавчих органів міських рад належать:

- підготовка програм соціально-економічного та культурного розвитку міста, цільових програм з інших питань самоврядування, подання їх на затвердження відповідної міської ради, організація їх виконання;
- забезпечення збалансованого економічного та соціального розвитку відповідної території, ефективного використання природних, трудових і фінансових ресурсів;
- складання балансів фінансових, трудових ресурсів, грошових доходів і видатків, необхідних для управління соціально-економічним і культурним розвитком території;
- попередній розгляд планів використання природних ресурсів місцевого значення на відповідній території, внесення пропозиції щодо розміщення, спеціалізації та розвитку підприємств і організацій незалежно від форм власності;
- подання до районних, обласних рад необхідних показників та внесення пропозицій до програм соціально-економічного та культурного розвитку відповідно до районів і областей, а також до планів підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, розміщених на відповідній території, з питань, пов'язаних із соціально-економічним розвитком території, задоволенням потреб населення.

Аналогічні повноваження покладаються й на місцеві державні адміністрації щодо управління соціально-економічним розвитком (ст. 17 Закону України «Про місцеві державні адміністрації») тих регіонів, де виконавчу владу здійснюють ці адміністрації (ст. 1 цього ж закону).

Другий блок – формування засад стратегічного планування в Україні – складається з таких документів: законів України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України», «Про стимулювання розвитку регіонів», «Про державні цільові програми», указів Президента України «Про Концепцію державної регіональної політики», «Про Стратегію економічного та соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції» на 2004–2015 роки», постанов Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року», «Про затвердження Порядку здійснення моніторингу показників розвитку регіонів, районів, міст республіканського в Автономній Республіці Крим і обласного значення для визнання територій депресивними», «Про утворення Ради розвитку регіонів», розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції вдосконалення системи прогнозних і програмних документів з питань соціально-економічного розвитку України», наказу Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо формування регіональних стратегій розвитку» та ін.

У цьому блоці більш детально необхідно розглянути Розпорядження Кабінету Міністрів України від 4 жовтня 2006 р. № 504–р «Про схвалення

Концепції вдосконалення системи прогнозних і програмних документів з питань соціально-економічного розвитку України».

Відповідно до цього документа систему прогнозних і програмних документів становлять довго-, середньо- та короткострокові прогнозні і програмні документи, в яких відповідно до соціально-економічних та суспільно-політичних процесів, що відбуваються в державі, з урахуванням впливу зовнішньоекономічних та інших факторів і очікуваних тенденцій визначаються цілі і пріоритети соціально-економічного розвитку та заходи, яких необхідно вжити щодо їх досягнення.

Довгострокові прогнозні і програмні документи визначають напрями розвитку, стратегічні цілі та структурні пропорції економіки і соціальної сфери.

Середньострокові прогнозні і програмні документи розробляються на основі довгострокових і визначають умови соціально-економічного розвитку, напрями дій та заходи на середньострокову перспективу з метою досягнення стратегічних цілей.

Короткострокові прогнозні і програмні документи розробляються на основі середньострокових і визначають цілі, умови розвитку та відповідні заходи на наступний рік.

На довгостроковий період (понад п'ять років) розробляються проекти:

- стратегії економічного та соціального розвитку України;
- державної стратегії регіонального розвитку;
- регіональних стратегій розвитку Автономної Республіки Крим, областей, м. Києва і м. Севастополя;
- стратегії розвитку галузей економіки (сфер діяльності) (у разі необхідності).

Отже, в даному Розпорядженні безпосередньо вказується, що відповідні стратегії включаються в національну систему програмних документів. Але водночас слід зазначити, що цей документ, як і інші, що перелічені в другому блоці, стосуються передусім планування на державному і регіональному рівнях, на місцевому ж рівні обов'язковість розробки стратегічних планів не визначена. Тому стратегічне планування міського розвитку поки ще є скоріш ініціативою знизу. В обов'язковому порядку розробляються лише щорічні програми соціально-економічного розвитку згідно із Законом України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України». Затверджуються та реалізуються дані програми відповідними органами місцевого самоврядування.

Нарешті, третій блок – засади участі населення та юридичних осіб в формуванні стратегії розвитку регіону – складається з таких документів: законів України «Про звернення громадян», «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», «Про статус депутатів місцевих рад», постанов Кабінету Міністрів України «Про деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», «Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади», указів Президента України «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», «Про

забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», розпорядження Кабінету Міністрів України «Про роботу центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення відкритості у своїй діяльності, зв'язків з громадськістю та взаємодії із засобами масової інформації» та ін.

Наведене вище свідчить, що в Україні створена нормативно-правова база, яка дає змогу територіальним громадам міст та їх представницьким органам самостійно планувати розвиток власної території. Однак чинне законодавство потребує суттєвих коригувань та узгоджень щодо формування стратегій розвитку регіонів та територіальних громад.

Міські територіальні громади мають відігравати більшу роль у забезпеченні власної економічної стабільності та належного рівня життя. Цьому сприяє запровадження на місцевому рівні стратегічного планування розвитку. Використання такого інструмента має важливі переваги порівняно зі звичайним плануванням. До них можна віднести те, що:

- стратегічний план розвитку міста, створений громадою виходячи з її інтересів і пріоритетів, є більш стабільним, оскільки є узгодженим планом співпраці трьох секторів громади – місцевої влади, підприємницьких структур та громадських організацій. Передбачені у Стратегічному плані заходи здійснюються не тільки за рахунок зусиль місцевої влади, а й іншими секторами територіальної громади. Як результат запозичення досвіду розвинених країн світу поширюються такі явища, як спонсорство бізнесових структур, допомога громадських організацій. Крім того, підприємці, які знають, що їх діяльність спрямована на розвиток міста, працюють більш впевнено та більш охоче інвестують власні кошти у розширення виробництва, розвиток трудових ресурсів та ін.;

- такий план є організуючим документом, який дає змогу використовувати наявні фінансові та інші ресурси міста цілеспрямовано, тобто більш ефективно. Його нова ідеологія виходить з того, що коштів на програми розвитку завжди не вистачатиме, очікування громадян з точки зору якості громадських послуг будуть більшими, а реакція на можливе збільшення податків буде негативною. Тому необхідно оптимальне використання людських і фінансових ресурсів на стратегічних напрямках;

- стратегічне планування як результат спільної праці громади над визначенням власного кращого майбутнього і його досягненням великою мірою сприяє самоусвідомленню громади, її згуртуванню, що підвищує політичну стабільність у суспільстві;

- сформований стратегічний план розвитку забезпечує громаді кращий доступ до кредитних ресурсів чи грантів, які надаються різними фінансовими та благодійними організаціями західних країн. Досвід інших держав, наприклад Польщі, свідчить, що банки і грантодавці розглядають бізнес-плани міст чи їх заявки на отримання грантів лише за умови наявності у цих міст стратегічних планів розвитку, з яких видно, що мета, для досягнення якої територія потребує коштів, передбачена в такому плані, а отже підтримується громадою.

Сутність стратегічного планування полягає ось у чому.

1. Найважливішою ознакою стратегічного планування є його спрямованість від майбутнього до сьогодення, а не навпаки, як у традиційному довгостроковому чи поточному плануванні. На початку планувального процесу визначається майбутня модель розвитку міста, яка формулюється у вигляді Стратегічного бачення, тобто через стратегічний план розробники пов'язують сьогодення з бажаним майбутнім.

2. Стратегічне бачення визначається не вузьким колом фахівців, а громадою в цілому через її представників у робочій групі, яка працює над розробкою стратегічного плану, а також шляхом широкого обговорення питання в засобах масової інформації, громадських слухань, соціологічних опитувань і т. ін.

3. Стратегічний план є гнучким та відкритим для коригування. Робоча група зі стратегічного планування є постійно діючою, вона може змінювати пріоритети, конкретні заходи стратегічного плану на основі ретельного аналізу змін внутрішніх та зовнішніх факторів, які об'єктивно впливають на територіальний розвиток.

4. Стратегічне планування базується на проектному підході до реалізації пріоритетів та стратегічних напрямів, тобто необхідно, щоб конкретні заходи, які включаються до плану дій, були чітко сформульованими, мали розроблені критерії оцінки виконання, фінансові показники, терміни реалізації та відповідального за виконання.

5. Здійснюється постійний моніторинг процесу реалізації плану та аналіз змін у зовнішньому та внутрішньому середовищі.

На відміну від комплексної програми соціально-економічного розвитку, метою стратегічного планування є розв'язання тільки найважливіших проблем та визначення лише кількох пріоритетів розвитку, яких згідно з Методичними рекомендаціями щодо формування регіональних стратегій розвитку, затвердженими наказом Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України від 29 липня 2002 р. № 224, може бути не більше п'яти.

8.2 Розробка стратегії розвитку міста та плану її реалізації

Підходи до стратегічного планування можуть відрізнятися за деякими деталями, але можна скласти досить типовий підхід, який містить певні обов'язкові етапи:

До першого базового етапу слід віднести діагностику початкових умов територіального розвитку, а саме:

- аналіз зовнішнього та внутрішнього середовища;
- визначення тенденцій розвитку та головних проблем, так званих «зон уваги»;
- виявлення потенційних зовнішніх можливостей території та зовнішніх загроз у процесі їх використання;
- оцінку слабких та сильних сторін внутрішнього розвитку території;
- аналіз конкурентоспроможності порівняно з іншими територіями.

Другий етап пов'язаний:

- з визначенням бажаної майбутньої моделі розвитку територіальної громади;
- з розробкою базової концепції стратегічного розвитку та довгострокових пріоритетів на основі ретельного аналізу.

Третій етап включає:

- розробку конкретних щорічних планів дій, які б забезпечували реалізацію визначеної стратегії у житті;
- моніторинг виконання плану дій та змін у зовнішньому та внутрішньому середовищі з метою коригування обраних напрямів у разі;
- оцінювання для визначення результативності та ефективності реалізації стратегічного плану.

Відповідно до обов'язкових етапів основними складовими стратегічного планування є:

- описово-аналітична частина;
- СВОТ-аналіз;
- стратегічне бачення розвитку регіону;
- пріоритети розвитку;
- стратегічні цілі та завдання;
- механізми реалізації стратегічного плану.

Описово-аналітична частина являє собою детально викладений документ, у якому здійснений аналіз та оцінка фактичного стану розвитку регіону. В ньому містяться дані стосовно:

- історії міста (коротко);
- географічного положення, оточення міста;
- ландшафтних особливостей рельєфу, характеристики ґрунтів та гідрології;
- природно-ресурсного потенціалу;
- кліматичних умов (температурний режим, опади, вологість повітря, вітри тощо);
- адміністративного поділу, місця в загальнодержавному поділі праці;
- особливостей соціально-економічного розвитку в динаміці за останні 10 років;
- рівня життя населення та його ділової активності;
- особливостей господарського комплексу міста (громади) промисловості, будівельного комплексу, транспорту;
- соціальної інфраструктури міста (розвиток підприємств комунальних послуг, система освіти, культури, охорони здоров'я, спорту та туризму);
- комунальної власності та приватизації;
- екологічної ситуації на території регіону;
- фінансово-бюджетної ситуації;
- політичної ситуації;
- розвиненості мережі та дієвості громадських організацій, органів самоорганізації населення, рівня співпраці влади з громадськими організаціями, приватними структурами;

- ступеня відкритості влади, рівня довіри населення до неї.

Інформаційною основою для розроблення описово-аналітичної частини стратегічного плану є:

- генеральний план розвитку території, інша існуюча містобудівна документація;
- дані управління (відділу) економіки облдержадміністрації та виконавчого комітету місцевої ради; – програми економічного та соціального розвитку та звіти про їх виконання;
- дані Державного комітету статистики України та його місцевих підрозділів;
- дані галузевих міністерств та відомств; – інформація банків; – результати соціологічних опитувань та анкетувань;
- результати наукових досліджень, що стосуються даної території;
- матеріали засобів масової інформації; – дані земельного кадастру;
- соціально-економічний паспорт території;
- дані метеостанції;
- матеріали краєзнавчого та інших музеїв;
- інша інформація, що перебуває в публічному користуванні.

Система показників, необхідних для здійснення аналізу стану розвитку регіону, визначається розробниками стратегії.

З метою врахування зовнішніх умов міського розвитку проводиться аналіз регіональної стратегії розвитку, схеми планування території відповідного регіону, вивчається ситуація в територіальних громадах, що оточують місто, проводяться переговори з керівниками органів місцевого самоврядування і на цій основі визначаються спільні з ними проблеми розвитку, стратегічні цілі Стратегії, які доцільно реалізувати об'єднаними зусиллями.

У цьому разі відповідно до ст. 101 Бюджетного кодексу України на основі домовленості між зацікавленими органами місцевого самоврядування вирішується питання про взаємне надання міжбюджетних трансфертів.

Також здійснюється аналіз завдань розвитку міста, який міститься в середньострокових загальнодержавних, регіональних та галузевих прогнозах і програмах, визначається потреба в місцевих ресурсах та прогнозований вплив на міське середовище, ступінь відповідності інтересам міської громади, передбачувана участь держави і регіону у фінансуванні вказаних завдань.

Якщо загальнодержавні, регіональні та галузеві завдання не збігаються з місцевими інтересами, робоча група стратегічного планування рекомендує міській раді, виконкому провести консультації з центральними та регіональними органами виконавчої влади щодо умов та обсягів їх фінансової підтримки реалізації своїх завдань у місті.

На основі даних діагностики початкового стану розвитку міста та узагальнення уявлень основних суб'єктів міського розвитку щодо моделі бажаного майбутнього формулюється Стратегічне бачення, яке є новим елементом довгострокового планування.

Стратегічне бачення – це різнобічний оптимістичний погляд на розвиток території в майбутньому, який базується на визначених та узгоджених з територіальною громадою конкурентних перевагах.

Стратегічне бачення являє собою стисле речення, в якому чітко визначені пріоритети майбутнього розвитку. Це означає, що якщо розкласти стратегічне бачення на складові, отримаємо окремі пріоритети, які є основою завдань, виконання яких буде закладатися в стратегічний план.

З урахуванням стратегічного бачення розвитку та пріоритетів (довгий термін) визначаються стратегічні цілі (середній термін) та оперативні завдання (короткий термін).

Визначаючи цілі розвитку міста, обов'язково виявити взаємозв'язок між ними, оскільки пріоритети визначають головні орієнтири розвитку, а короткострокові цілі пов'язують поточні дії з довгостроковими результатами, визначають швидкість одержання результатів діяльності окремих підсистем соціально-економічного комплексу міста в найближчому майбутньому.

У стратегічних планах короткотермінові цілі набувають форми завдань (заходів), що, у свою чергу, дає змогу встановити зв'язок між потребами та можливостями розвитку території, оскільки вони більш орієнтовані на використання наявного ресурсного потенціалу.

Визначаючи механізм та процедуру реалізації стратегії розвитку, слід обґрунтувати заходи щодо:

нормативно-правового забезпечення – готуються пропозиції стосовно внесення змін до існуючих або стосовно розроблення нових нормативно-правових актів та перелік раніше прийнятих рішень місцевого органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування, які підлягають зміні, та визначається зміст цих змін;

організаційного забезпечення – готуються пропозиції щодо удосконалення розподілу повноважень та функцій, налагодження ефективної взаємодії між територіальними підрозділами центральних органів виконавчої влади, місцевою державною адміністрацією, органом місцевого самоврядування стосовно соціально-економічного розвитку регіону, зокрема в питаннях реалізації частини повноважень центральних органів виконавчої влади; формування агентства регіонального розвитку та сприяння розвитку інфраструктури підтримки підприємництва; доцільності створення в структурі регіонів на базі певних галузевих управлінь (відділів) спеціального підрозділу, відповідального за розроблення та реалізацію стратегії; забезпечення участі громадських організацій, населення в розробленні та реалізації стратегічних напрямів;

фінансово-економічного забезпечення – підвищення фінансової спроможності території до рівня, достатнього для її ефективного розвитку, подолання його диспропорцій з урахуванням особливостей території, її потенціалу щодо адаптації до ринкових умов господарювання, розширення повноважень місцевих органів влади шляхом:

- формування збалансованого місцевого бюджету на реальній дохідній базі та оптимізованих видатках за мінімальними нормативами бюджетної забезпеченості;
- закріплення за місцевим бюджетом на довгостроковій основі часток загальнодержавних податків, зборів та трансфертів;
- об'єднання на договірних засадах фінансових ресурсів місцевого органу виконавчої влади та органів місцевого самоврядування для розв'язання спільних регіональних та міжрегіональних проблем розвитку;
- розпорядження об'єктами державної власності, що мають особливе значення для розвитку регіону;
- одержання на засадах конкурентності субвенцій з державного бюджету на виконання інвестиційних проектів, які мають високу економічну ефективність чи спрямовані на розбудову регіональної інфраструктури;
- визначення показників видатків державного та місцевого бюджетів, необхідних на наступні бюджетні періоди для завершення програм (проектів) регіонального розвитку, реалізація яких триває більше одного бюджетного періоду;
- підтримки та розвитку підприємництва;
- формування інфраструктури та розвиток ринків землі та іншого нерухомого майна (у тому числі продаж на конкурентній основі земельних ділянок несільськогосподарського призначення, що перебувають у комунальній власності, земельних ділянок, які перебувають у користуванні підприємств і не використовуються ними понад два роки), з визначенням інвестиційно привабливих територій, розроблення та затвердження для них спеціальних правил забудови;
- створення регіонального небанківського фінансового сектора (кредитно-гарантійних установ, фондів сприяння розвитку підприємництва, страхових, інноваційних та інвестиційних фондів);
- кадрового забезпечення – налагодження (разом з національною) територіальної системи підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації працівників місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування;
- інформаційного забезпечення – створення (разом з державною) регіональної інформаційної системи та системи моніторингу реалізації стратегії;
- науково-проектного забезпечення – визначення переліку, змісту, виконавців та термінів розроблення необхідних наукових і проектних робіт, надання науково-методичної допомоги органам місцевого самоврядування та їх посадовим особам тощо.

Важливим для реалізації стратегічного плану є створення ефективної системи моніторингу. Основними завданнями моніторингу є:

- контроль за дотриманням графіка виконання окремих проектів;
- аналіз процесу досягнення запланованих результатів;
- аналіз причин невиконання окремих проектів, розробка рекомендацій з метою усунення недоліків;

- аналіз змін законодавства, конкуренції в регіоні, економічного стану;
- аналіз змін соціально-економічної ситуації в місті;
- аналіз змін у громаді в результаті виконання стратегічного плану, оцінка ефективності і реалістичності окремих його складових;
- визначення критично важливих елементів стратегічного плану.

Стратегічні програми виконуються в певній послідовності та з установленою періодичністю. Ці процедури зумовлюють порядок звітності та подання інформації про перебіг робіт, засоби аналізу, прийняття рішень щодо коригування окремих складових програми, доведення результатів аналізу до виконавців.

Як бачимо, сама технологія створення стратегічного плану значно відрізняється від звичної системи планування. Це, з одного боку, призводить до певних труднощів, а з другого, є творчим, прогресивним процесом, який наближає нас до сучасних тенденцій управління розвитком міст.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. У чому полягає сутність стратегічного планування?
2. Назвіть основні переваги стратегічного планування розвитку міста.
3. З яких основних етапів складається процес стратегічного планування?
4. У чому полягає діагностика початкового стану територіального розвитку?
5. Що являє собою описово-аналітична частина стратегічного плану?
6. Назвіть основні призначення описово-аналітичної частини.
7. У чому сутність СВОТ-аналізу?
8. Що таке стратегічне бачення?
9. Визначіть процедури реалізації стратегії розвитку.
10. Охарактеризуйте проведення моніторингу стратегічного планування.

9 КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ТА БРЕНДІНГ МІСТА

9.1 Конкурентоспроможність міста в умовах ринку

У загальному вигляді конкурентоспроможність означає здатність виконувати свої функції з необхідними якістю і вартістю в умовах конкурентного ринку. Р. Фатхутдінов визначає її як властивість об'єкта, що характеризує ступінь реального або потенційного задоволення ним конкретної потреби у порівнянні з аналогічними об'єктами, представленими на даному ринку. До недавнього часу такі поняття, як конкуренція і конкурентоспроможність використовувалися стосовно до категорій товар, підприємство і галузь (ринок). Зараз їх починають вивчати і на рівні територій (міст, регіонів і країни в цілому).

Конкурентоспроможність міста – це здатність урбанізованої території змагатися на рівних з аналогічними їй територіями на ринку інвестиційних ресурсів, змагатися на ринку товарів і послуг, які відповідають вимогам світового і національного ринків, представляють вищу цінність в порівнянні з аналогічними продуктами, виробленими на території інших міст, а також можливість створювати в результаті сприятливі умови для життя городян.

Конкурентоспроможність території будь-якого рівня – підсумкове прояв величезної кількості чинників, сумарне вираз яких визначає або конкурентні переваги, або конкурентна відставання територіальної системи в порівнянні з її аналогами на конкретному типі ринку в даний момент часу.

В даний час існує безліч класифікацій факторів конкурентоспроможності територій. М. Портер в його відомій моделі «діаманта» дає чотири елементи, що пояснюють економічний розвиток території: стратегічне (геополітичне) розташування, попит на місцевому ринку, інтеграція з місцевими «кластерами», людські ресурси.

З діяльністю підприємств конкурентоспроможність території пов'язує відомий теоретик в області маркетингу Філіп Котлер. У своїй книзі «Маркетинг місць» він вказує, що конкурентоспроможність місць залежить від фірм, розташованих на ній. У цьому сенсі конкурентоспроможність міста як місце розміщення різних видів діяльності є синонімом його привабливості. Причому місто повинно бути привабливим не тільки для підприємств, але і для населення як одного з найважливіших ресурсів.

При оцінці конкурентоспроможності міста С. Янсен-Батлер включає такі елементи, як секторальна структура, інновації, високотехнологічне виробництво і концентрація висококваліфікованої робочої сили зі специфічним попитом по відношенню до середовища життєдіяльності та послуг, класова структура, вдале управління конфліктами, зростання значущості місць відпочинку, культури і пам'яток, розвиток комунікацій і транспорту, високі доходи населення і рівень безробіття.

П. Кресл виділяє такі чинники конкурентоспроможності міста, як економічні детермінанти: місце розташування, фактори виробництва, інфраструктура, економічна структура, міські пам'ятки та місця відпочинку, а також стратегічні

детермінанти: ефективність органів управління, міська стратегія, суспільно-приватне партнерство та інституційна гнучкість (здатність органів влади адаптуватися до мінливого зовнішнього середовища).

І. Бегг, розглядаючи конкурентоспроможність міста, вважає, що вона полягає в захисті ним своєї частки ринку (аналогічно компаніям). Він звертає увагу на те, що спроможність міста конкурувати залежить від основних його атрибутів, що визначають привабливість міста як місця розміщення «міських дійових осіб», і від сильних і слабких сторін економічних агентів. При цьому місто не може бути конкурентоспроможним у всіх галузях економіки. Багатство його залежить від здатності залучити або створити достатньо прибуткові види економічної діяльності. Важливо виділяти певну спеціалізацію міст на деяких економічних функціях і їх взаємодоповнюваності.

Представлений дослідниками перелік факторів конкурентоспроможності можна охарактеризувати як потенціал території. У дослідженнях Ю. В. Філіппова, Т. Т. Авдіявої, Н. А. Колесникової виділяються наступні елементи потенціалу території:

Природно-сировинний потенціал, включає ресурси надр території.

Людські ресурси і їх здібності включають в себе трудові ресурси, їх підприємницьку здатність, рівень освіти і кваліфікацію.

Економічний потенціал включає власність території, її інфраструктуру, економічні ресурси підприємств.

Інвестиційний потенціал – зовнішні і внутрішні інвестиції.

Фінансово-бюджетний потенціал.

Соціальний потенціал: система охорони здоров'я, освіти, благоустрою, правопорядку, контролю за екологічною та іншою безпекою. Інформаційно-правовий потенціал: інформація, нові технології, правове, законодавче забезпечення.

Спостерігається пряма залежність між розміром потенціалу території та її привабливістю, а отже, і конкурентоспроможністю.

Міста і країни з високою часткою міського населення є концентраторами багатьох видів потенціалів. «Вони є важливими політичними, культурними, економічними та іншими центрами, приносять основний дохід до бюджетів своїх регіонів». Крім цього міський спосіб життя має ще ряд особливостей. Це: розміщення як місцевих, так і регіональних органів влади, множинність і насиченість інформаційного середовища, забезпеченість сучасними міськими зручностями, комунальними благами, висока вартість життя і землі, напружений стан екології. У той же час міські поселення є фактором територіальної концентрації не тільки енергії суспільства, але і всіх напруг і конфліктів.

У сучасному світі міста відіграють роль організуючих і структуруючих елементів національної економіки. Саме на території міст в більшості своїй зосереджені фінансові та товарні ринки, тут формуються рішення, що визначають весь хід економічного життя. Міста, що концентрують виробничий потенціал і розвинені системи товарообігу створюють більшу частину валового

внутрішнього продукту. Саме тут формується і зосереджується основне багатство національних економік.

Такі поняття, як конкуренція і конкурентоспроможність традиційно використовувалися стосовно до категорій товар, підприємство і галузь (ринок), пізніше – територіям (місто, регіон і країна в цілому).

По Портеру, конкурентоспроможність міста – це економічна категорія, що характеризує здатність території досягати високого і постійно зростаючого рівня життя за рахунок підвищення продуктивності використання праці і капіталу як діючими, так і новими підприємствами – творцями доданої вартості.

Поняття «конкурентоспроможність мегаполісу» має дещо інше смислове навантаження, ніж поняття «конкурентоспроможність компанії». У ситуації, коли місто виявляється неконкурентоспроможним, воно не може піти з ринку і припинити своє існування як неконкурентна компанія. У разі неконкурентоспроможності міста відбувається погіршення добробуту населення, умов ведення бізнесу, скорочення зайнятості тощо, тому поняття «конкурентоспроможність мегаполісу» наближається за змістом до поняття «сталий розвиток».

Можна говорити про поточну і перспективну конкурентоспроможність міста. Поточна конкурентоспроможність міста багато в чому визначається рівнем конкурентоспроможності містоутворюючих підприємств. У той же час конкурентоспроможність міста помітно ширше, ніж конкурентоспроможність розташованих на його території підприємств. Вона включає в себе економічні ресурси, соціальну та економічну інфраструктуру, а також якість і ефективність управління соціально-економічними процесами в місті.

Поняття конкурентоспроможності міста також ширше, ніж поняття інвестиційної привабливості або інвестиційного клімату. Конкурентоспроможність включає в себе категорії, що сприяють залученню в місто не тільки інвестицій, але і ряду інших факторів.

Проблема конкурентоспроможності міст в останні роки актуалізувалася в дослідницьких колах, однак, число досліджень конкурентоспроможності міст поки обмежена, а методи дослідження та оцінки конкурентоспроможності міст тільки формуються.

Для оцінки конкурентоспроможності міста традиційно використовуються два методи: ранговий метод і метод вимірювання потенціалів.

Ранговий метод полягає у визначенні місця (рангу) досліджуваної території (міста) в певній системі зіставляються територій (міст) і має наступні важливі характеристики:

- область застосування рангового методу може використовуватися в різних областях науки;
- для застосування рангового методу не обов'язково охоплювати весь спектр наявних показників розвитку території, можна обмежитися вибором групи показників, що характеризують конкурентоспроможність;
- просторові критерії зіставлення територій можуть змінюватися в залежності від поставленого завдання дослідження;

– дозволяє виявляти динаміку зміни рангів за видами показників за певний період часу, що відображає і тенденції зміни конкурентоспроможності територій.

Метод вимірювання потенціалів території (міста) – складне поняття, яке включає в себе основні фактори територіальної конкурентоспроможності.

1. Ресурсний потенціал (географічне положення, наявність природних ресурсів, характеристика кліматичних умов розвитку, земельні ресурси, основний капітал, трудові ресурси).

2. Потенціал якості життя (рівень соціального захисту, ступінь безпеки проживання населення, можливості отримання послуг ЖКГ, якість житла,

3. Креативний потенціал (якість культурного середовища та ін.).

4. Фінансовий потенціал (бюджетна забезпеченість, рівень розвитку банківської, фінансової, страхової інфраструктури, інвестиційний клімат і ін.).

5. Екологічний потенціал (якість води, повітря, стан навколишньої природи, ландшафтів і т. Д.).

6. Організаційний потенціал (політична стабільність, ефективність структур управління та ін.).

У більшості моделей конкурентоспроможності міста підкреслюється важливість економічних чинників конкурентоспроможності міста, звертають увагу і на чинники, які лежать за межами прямого впливу або контролю з боку міської влади, в тому числі фактори соціального, фізичного, екологічного, історичного, культурного характеру.

Конкурентоспроможність території (міста) визначається сукупністю великого числа факторів, сумарне вираз яких визначає або конкурентні переваги, або конкурентна відставання території в порівнянні з її аналогами в даний момент часу. Можна виділити кілька підстав для класифікацій факторів конкурентоспроможності міста.

Наприклад, В. Г. Старовойтов фактори конкурентоспроможності пропонує класифікувати на основні і розвинені. До основних факторів належать такі, створення яких не вимагає великих зусиль і значних капіталовкладень (природні ресурси, наявність робочої сили, кліматичні умови, географічне положення і ін.).

Розвинені фактори, на відміну від основних, вимагають для свого створення досить відчутних вкладень, людських зусиль і капіталу (інформаційна інфраструктура, висококваліфіковані кадри, дослідницькі організації та ін.). В сукупності вони є неодмінною умовою інноваційної діяльності на території.

Практичну цінність представляє і оцінка факторів за тривалістю дії, що дозволяє виділяти незмінні і змінні фактори.

До незмінних факторів належать: географічне положення міста, наявність природних ресурсів – вони можуть бути як сприятливими, так і несприятливими.

Змінні фактори розрізняються за термінами їх дії, що дозволяє виділити дві підгрупи: фактори що повільно змінюються (транспортна і технічна інфраструктура, соціальна, екологічна обстановка, інтелектуальний потенціал

території та ін.), і ті, що швидко змінюються (місцеве законодавство, політика органів місцевого самоврядування щодо інвесторів і т. д.).

Конкурентоспроможність міста формується під впливом ендегенних і екзогенних факторів, що визначають профіль конкурентоспроможності міста. Серед ендегенних факторів, що забезпечують конкурентні переваги мегаполісів важливу роль відіграють: економічний та інвестиційний потенціал; стан міської комунальної інфраструктури; доступність, пропускну здатність комунікаційних та інформаційних мереж; якість освіти і охорони здоров'я; сприятливе середовище для розвитку науки та інноваційної діяльності; наявність умов для розкриття творчих можливостей і потреб людини; формальні і неформальні інститути міської спільноти; ставлення до історичної та культурної спадщини міста; розвиток новітніх виробничо-технологічних систем. Серед екзогенних факторів можна назвати зростаючий вплив глобалізації і територіально близьких глобальних міст або регіональних лідерів, що мають пересічні економічні інтереси, інтернаціоналізація виробництва, зростаючі потоки іноземної робочої сили, імпорту товарів і послуг.

Результуючим критерієм оцінки конкурентоспроможності міста слід визнати рівень якості життя в місті.

Проблема конкурентоспроможності може бути вирішена більш ефективно, якщо приділяється необхідна увага до соціального капіталу, інноваційному навколишньому середовищу і іншим областям міського функціонування, які забезпечують зростання якості життя.

9.2 Сутність і стратегії брендінгу міста

В останні роки в світі прискорюється розвиток маркетингових технологій, створюються нові методи просування товарів на ринок, нові форми реклами, тощо. Серед нових напрямів досить актуальним стає брендінг територій як метод залучення інвестицій, збільшення робочих місць, покращення конкурентоздатності та інноваційної спроможності селищ, міст та країни в цілому. Формування іміджу території є довгостроковим проектом, що починається з формування відповідного програмного документу. Національний бренд України почали розробляти з 2000-х років, однак, потрібно зазначити, що ці спроби частіше мають несистемний характер, що призвело до певних матеріальних та нематеріальних збитків.

Сьогодні в Україні є приклади успішного брендунга міст, а також створення відповідних програм маркетингу, на даний момент розроблений туристичний бренд України в цілому. Але в даному процесі немає єдиної узгодженої програми. На сьогодні національний брендінг стає дієвим методом покращення туристичної привабливості території, і від того, який імідж має місто чи інша територіальна одиниця, залежать успішність економіки та розвиток держави в цілому. Уже сьогодні містам доводиться конкурувати за інвестиції, фахівців, туристів, економічні та культурні потоки. Збільшити свої шанси на успіх можна шляхом підвищення конкурентних переваг, територіям необхідно мати навички залучення інвесторів, потенційних жителів, туристів, а також уміти формувати чіткий і позитивний бренд своєї території.

Найближчим часом українським містам доведеться зіштовхнутися із жорсткою територіальною конкуренцією за ресурси розвитку, інвестиції, інформаційні потоки, талановитих викладачів, лікарів, менеджерів, і, звичайно туристів. В умовах, коли населення країни щорічно скорочується на сотні тисяч осіб, для більшості поселень успіхи у цій боротьбі будуть питанням виживання, адже товари, капітал, робоча сила стають більш мобільними. Інтернет проникає у віддалені куточки й зрівнює їхніх жителів у доступі до інформаційних ресурсів. Зручне географічне положення або наявність корисних копалин уже не гарантують території економічний успіх. Яку такій ситуації містам України знайти свою економічну й культурну нішу? Кращий спосіб – терміново освоювати технології маркетингу та брендингу міст.

Що ж таке «брендинг»? Брендинг – це процес створення бренду і управління ним. Він може включати в себе створення, зміцнення, репозиціонування, оновлення і зміну стадії розвитку бренду, його розширення і закріплення на ринку. Це методи створення особливого враження, які роблять свій внесок в загальний імідж компанії. Це філософія управління компанією, товарними потоками, людськими ресурсами та ін. Брендувати – означає робити щось більш цінним.

Отже, “бренд” це –

- певне враження про товар у думках споживачів;
- найцінніший нематеріальний актив компанії: її назва, логотип, символ, слоган, мелодія, люди в її рекламі;
- все те, що транслює, говорить і робить компанія;
- сприйняття компанії в цілому: її сервісу, продукту, корпоративної культури;
- сто відсоткова гарантія очікувань споживачів і очікуваної поведінки компанії;
- враження споживачів, якими можна керувати, розробляючи правильну стратегію бренду.

Європейські міста відчули потребу в брендингу на початку 80-х рр. минулого століття, здебільшого під тиском економічної конкуренції «азіатських тигрів». Багатьом містам, особливо промисловим, довелося в буквальному значенні винаходити для себе нову маркетингову стратегію, щоб підтримати життєздатність і зберегти робочі місця.

І нині в Європі справжній бум тематичних міст. Це міста Моцарта й Шекспіра, ван Гога й Андерсена. Міста театральні, гірськолижні, торговельні, книжкові, ботанічні, винні, сирні, кавові, музичні, ігрові тощо.

Загалом у світі налічується понад 36 типів міських брендів, серед яких: міста-перехрестя, як, наприклад, американський Сент-Луїс, розташований поруч із географічним центром США; фабрики інновацій, як індійський центр комп’ютерної промисловості Бангалор; «смачні» міста на кшталт турецького Кемера, що обрав своїм символом помідори. Ці бренди не склалися історично, а були обрані містами свідомо.

Бренд міста розглядають як сукупність усталених цінностей, що відображають неповторні оригінальні споживчі характеристики даного міста і

спільноти, які широко відомі, отримали суспільне визнання і користуються стабільним попитом споживачів. Одночасно він є найважливішим фактором конкурентних переваг і доходів, цінним активом регіональної та міської економіки. Діяльність із формування, створення і просування бренда певної території називають територіальним брендингом.

Отже, бренд міста – це «премія» у вигляді соціальної стабільності, припливу інвестицій, збільшення туристичних потоків і т. ін. Це гарантоване майбутнє міста та його соціуму. Гарний бренд міста – це інструмент привернення до нього спочатку уваги, а згодом – і грошей.

Важливим інструментом просування позитивної інформації і створення позитивного іміджу міста є брендинг. В широкому розумінні брендинг являє собою процес формування позитивного образу міста у свідомості тих чи інших цільових груп за допомогою візуальних та інших комунікацій. Результатом успішного брендингу в залежності від поставлених цілей може бути впізнаність міста людьми, які його ніколи не відвідували, збільшення інвестиційних, туристичних потоків на територію міста, покращення міського середовища тощо.

Як вже раніше було зазначено, маркетинг міста має бути діяльністю заздалегідь спланованою, ініціюватись та проводитись за участю місцевих органів влади. Тому для досягнення поставлених цілей на міському рівні має бути сформована програма маркетингу і брендингу міста. Основною вимогою до такої програми є підпорядкованість її цілей, завдань, заходів стратегічному плану розвитку міста, його соціально-економічним орієнтирам, а також ресурсам і можливостям, які є у даного міста. Дотримання цієї вимоги надзвичайно важливо для того, щоб програма була успішно реалізована у запланований термін.

Брендинг території – стратегія підвищення конкурентоспроможності міст, областей, регіонів, географічних зон і держав з метою завоювання зовнішніх ринків, залучення інвесторів, туристів, нових мешканців і кваліфікованих мігрантів. Брендинг місць спрямований на подолання дефіциту матеріальних і нематеріальних ресурсів в регіоні, в його основі лежить ідея донесення до широкої громадськості уявлення про унікальність території.

Вчені встановили, що існує декілька напрямів брендингу території: туристи; підприємці; інвестори; місцеві жителі. Туристи – це велика частина бюджету міста. Підприємці – за рахунок податків які вони платять поповнюється скарбниця. Інвестори – допомагають розвиватися місту, підприємствам. Місцеві жителі – люди які приїжджають на певну територію на постійне місце проживання.

Вперше дослідження, присвячені маркетингу територій, з'явилися у 1990-х роках. Більшість з них ґрунтувалась на твердженні, що території, як і компанії, продають продукти та послуги, в числі яких можуть бути об'єкти для інвестицій, туризм, товари місцевого виробництва і так далі. У 1993 році вийшло перше видання знакової книги Філіпа Котлера, Дональда Хайдера і Ірвіна Рейна «Маркетинг територій: залучення інвестицій, промисловості і туризму в міста, штати і країни». Ця робота вперше чітко обґрунтувала використання маркетингу як механізму всебічного просування територій.

У 1990-ті роки практика маркетингу міськ стала загальноприйнятою. У багатьох країнах стали з'являтися агентства з просування іміджу територій.

Одним з перших міст, що отримали свій бренд, став Нью-Йорк. Основною метою було змінити образ Нью Йорка як «міста де живе пролетаріат», зробити акцент на туристичній привабливості, а також на привабливості міста для внутрішніх трудових міграцій (жити і працювати в Нью-Йорку). Таким чином з'явилася загальновідома фраза «I love NY».

Як результат, логотип I love NY став загальноновживаним і породив безліч наслідувань по всьому світу. Щорічний обсяг туристичних відвідувань за 20 років виріс більш ніж в 110 разів, обсяг фінансової віддачі від туризму – більш ніж у 70 разів (близько \$ 6 млрд на рік).

Компанія I Amsterdam було розпочато у 2004 році. Було потрібно подолати склавшийся в 1960-ті роки імідж міста, «завислого між Вермеєром, тюльпанами і небезпекою», іміджу в дусі «sex, drugs & rock'n'roll» (або, як писали на майках, «Я був в Амстердамі і вижив»), створити привабливу атмосферу, образ міста, що існує для людей. Згідно концепції бренду, Амстердам – це «місто культури, місто каналів, місто зустрічей». Займалися брендингом Amsterdam Partners, KesselsKramer, за весь час було витрачено більше 160 млн. євро.

За перші п'ять років в Амстердамі приблизно в чотири рази зроста щорічна кількість туристів (в 2009 році туризм приніс місту € 5,2 млрд). Відбулося розширення спектра туризму: науковий і науково-пізнавальний, культурний (до 170 великих міжнародних культурних подій на рік). А на діловий туризм до 2009 року припадало 26 % від загального числа туристів.

З 2009 року почали розробляти концепцію бренду Копенгагена. Насправді Open Copenhagen – це кампанія в рамках запущеної ще в 1989 році стратегії «20 кроків» щодо виходу з банкрутства, що загрожувало місту. У 2009 році в рамках стратегічного плану розвитку туризму VisitCopenhagen розпочато ребрендинг цього напрямку – cOPENhagen: Open For You. Було потрібно представити Копенгаген відкритим у всіх сенсах містом, комфортним, дружнім до довкілля, толерантним і «дружнім до туристів, бізнесу, інвестицій, подій, життєвому досвіду, альтернативам». Як результат – Копенгаген – краще місто світу для велосипедистів (2010, Discovery Communications), другий в списку кращих міст світу за рівнем безпеки (2010, TripAtlas), найкраще місто світу для бізнесу (2010, Forbes), другий у списку міст-моделей сталого розвитку (2011, Ernst & Young), місто з самим точним і пунктуальним аеропортом Європи (2011, FlightStats.com). У 2012-му Копенгаген зайняв 12-у позицію рейтингу успішності бренду (Reputation Institute), обійшовши Стокгольм, Прагу і Нью-Йорк.

З 2000 року створений бренд Гонк-Конгу. Основна мета – зберегти міжнародне політичне, економічне і «людське» виміру Гонконгу після його возз'єднання з Китаєм. У 2009–2010 роках зміст бренду було уточнено з поправками на «мультикультуралізм»: мегаполіс-космополіт – це не тільки туристичний, фінансовий та логістичний центр, але в дусі часу центр інновацій, креативних індустрій та освіти світового рівня. До возз'єднання з Китаєм Гонконг був орієнтований насамперед на США. За 8 років ребрендингу

відзначено серйозний перерозподіл потоків: культурний і рекреаційний туризм в основному з країн Азії, Океанії та Австралії; діловий туризм – з Америки, Південної і Південно-Східної Європи.

Логотипом Гонконгу, одного з найважливіших економічних центрів Азії, очікувано є дракон. Фактично, це все одно що зробити логотипом Росії бурого ведмедя. Тобто взята асоціація першого порядку, яка доведена до розуму дизайнерами і приймається будь-якою людиною відразу ж, оскільки практично у кожного є певні уявлення про ту чи іншій країні або місті. І Гонконг, стверджуючи свій логотип, хотів підкреслити і свою культурну спадщину, і свою спрямованість у майбутнє.

На виході вийшов дракон що летить вперед, в тілі якого заховані букви Н і К (Hong Kong), а хвіст представляє собою різнокольорові стрічки, що символізують багатогранність і гнучкість Гонконгу. Червона – силу духу громадян цього регіону, синя – безкрає небо Гонконгу, зелена – екологічність.

Кампанія: OnlyLyon для міста Ліон була створена у 2007 році. Організатори та учасники: Lyon Area Development Agency (ADERLY), Grand Lyon2007. Витрати на брендинг: на початковому етапі становили € 1,5 млн, в 2009–2011 роках – € 27,4 млн.

Було потрібно кардинально змінити імідж і репутацію міста. Від «міста гастрономів» (традиційний міф про французів-кухарів визнаний застарілим і образливим для представників інших професій) до міста дослідників і вищої освіти (так сталося, що центр сучасних досліджень та вищої освіти змістився з Парижа в Ліон).

У 2009 році в Ліон скоєно 2,8 млн ділових поїздок. У 2010 році вплив Ліона на весь округ Rhône-Alpes таке, що щорічні інвестиції в наукові дослідження досягають € 4 млрд, а місто займає 9-е місце за привабливістю для підприємництва (ECER Ranking).

З великих брендингових проєктів має сенс також відзначити зміну логотипу міста Мельбурна, Австралія. У липні цього року влада Мельбурна представили новий логотип міста. Він являє собою букву «М», що нагадує за формою кристал. Створення нового логотипу обійшлося уряду Мельбурна в 240 тисяч доларів. Розробку логотипу здійснило агентство Landor.

За словами мера Мельбурна Роберта Дойла (Robert Doyle), попередній символ міста створювався ще «коли він слухав Vanilla Ice і MC Hammer» (популярні в 1990-х роках виконавці). Дойл додав, що для Мельбурна «життєво важливо», щоб у міста з'явився «інноваційний і сильний бренд».

Новий символ повинен поступово замінити близько 50 різних логотипів, які зараз використовують влада Мельбурна.

Серед відомих українських брендів міст можна згадати Львів. На промоційному логотипі міста зображено п'ять кольорових веж: дзвіниця Вірменського собору, вежа Корнякта, міська ратуша, вежа Латинської катедри, дзвіниця монастиря Бернардинів, які символізують багату архітектурну спадщину міста, різноманітність культур, національностей, конфесій, які існували в місті від часу його заснування. Під зображенням веж напис «Львів відкритий для світу», який є девізом міста.

За версією спеціаліста з територіального брендингу Анни Романової, найкращі неоднозначні бренди мають міста Кіровоград і Вінниця. Кіровоград з 2013 року презентує себе як танцювальну столицю України. Концепція міста – «рухайся зі смаком!». Вінниця у 2013 році презентувала концепцію бренду міста – «Smile city». Чому смайл (усмішка), адже Вінниця – це фонтани і фабрика «Рошен»? У слові smile зашифровані слова strong (сильний), modern (сучасний), interesting (цікавий), liveable (придатний для життя), energyfull (переклад не знайдено).

Одними з найбільш продуманих є бренди Харкова (Smart city) і Києва («Місто, де все починається»). Ці міста вибрали свою нішу. Наприклад, Харків позиціонується як високотехнологічне місто з приязними мешканцями та великими можливостями. Київ подає себе як першооснову: у знайомстві з Україною, на початку кар'єри, бізнесу, романтичних відносин.

Прикладом правильного брендингу є Чернігів. Концепція «Чернігів – місто легенд» унікальна, так би мовити, «не заїжджена». В Україні та за її межами поки що немає жодного міста, яке б так себе позиціонувало.

Ряд міст України запустили процес брендингу, але не створили власну концепцію.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що розуміється під конкурентоспроможністю міста?
2. Які ви можете назвати класифікації факторів конкурентоспроможності територій?
3. Дайте визначення поняттю «конкурентоспроможність мегаполісу».
4. Що таке поточна і перспективна конкурентоспроможність міста?
5. За допомогою яких методів можливо провести оцінку конкурентоспроможності міста?
6. Якими факторами визначається конкурентоспроможність території (міста)?
7. Що таке «брендинг»? «Бренд»?
8. Наведіть відомі вам міські бренди.
9. Що ви розумієте під Брендом міста? Під Брендингом територій?

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

Базові

1. Економка міського господарства : навчальний посібник / За ред. С. В. Богачова. – Макіївка : Вид-но «Ноулідж», 2011. – 308 с.
2. Економіка міського господарства : навч. посібник / За ред. Т. П. Юр'євої. – Харків : ХДАМГ, 2002. – 672 с.
3. Карий О. Стратегічне планування розвитку міста. / О. Карий – Л. : ЗУРЦ. – 2007. – 317 с.
4. Чекалин В. С. Экономика городского хозяйства [Электронный ресурс] : учебник / В. С. Чекалин. – СПб. : СПбГИЭУ, 2010. – 242 с. – Режим доступа : <http://znanium.com/bookread.php?book=417651>
5. Черняк В. З. Экономика города : учебное пособие / В. З. Черняк, А. В. Черняк, И. В. Довдиенко. – М. : КНОРУС, 2010. – 368 с.

Допоміжні

6. Бузырёв В. В., Чекалин В. С. Экономика жилищной сферы. – М. : Инфра – М, 2001 – 256 с.
7. Велихов Л. А. Основы городского хозяйства – М. : Наука, 1996. – 480 с.
8. Городское хозяйство : учеб. пособие / Т. Г. Морозова, Н. В. Иванова, В. Э. Комов и др. – М. : Вузовский учебник : ИНФРА-М, 2010. – 361 с. // <http://znanium.com/bookread.php?book=181499>
9. Агаджанов Г. К. Економіка водопровідно-каналізаційних підприємств : навч. посіб. / Г. К. Агаджанов ; Харків. нац. акад. міськ. госп-ва. – 2-е вид., перероб. та доп. – Харків : ХНАМГ, 2010. – 392 с.
10. Занадворнов В. С., Занадворнов А. А. Экономика города. Вводный курс : учеб. пособие – М. : ИКЦ «Академкнига», 2003. – 272 с.
11. Славута О. І. Економіка і організація діяльності підприємств міського господарства: навч. посібник. – Харків : ХНАМГ, 2009. – 284 с.
12. Хозяйствование города : теория и практика : Монография / Под ред. С. В. Богачева, М. В. Мельниковой, В. А. Устименко и др. – НАН Украины. Ин-т экономико-правовых исследований. – Донецк : изд-во «Ноулидж», 2012. – 270 с.
13. Шилова Т. О. Міське комунальне господарство : навчальний посібник. – Київ : КНУБА, 2006. – 272 с.
14. Экономика города : учеб. пособие для вузов / Под ред. д. э. н., проф. Ю. Ф. Симионова. – М. : ИКЦ «МарТ», 2006. 65 с.
15. Экономика городского хозяйства : учебн. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Коробко В. И. – 2-е изд., стер. – М. : Издательский центр «Академия», 2008. – 160 с.
16. Экономика городского хозяйства : учебное пособие / И. Н. Ильина. – М. : КНОРУС, 2013. – 248 с.
17. Экономика жилищно-коммунального хозяйства : учебное пособие. Под ред. Ю. Ф. Симионова – Москва : ИКЦ «МарТ», 2004. – 208 с.
18. Юр'єва Т. П. Економіка підприємств міського господарства. навч. посібник. – Харків : ХДАМГ, 1998. – 176 с.

ГЛОСАРІЙ

Агломерація – (від лат. Agglomerare – приєднувати, додавати) компактне територіальне угруповання міських і сільських поселень, об'єднане в складну локальну систему різноманітними інтенсивними зв'язками – трудовими, виробничими, комунально-господарськими, культурно-побутовими, рекреаційними, природоохоронними, а також спільним використанням різноманітних ресурсів даного ареалу.

Агропромисловий комплекс (АПК) – сукупність взаємопов'язаних галузей господарства, які беруть участь у виробництві, переробці сільськогосподарської продукції і доставці її споживачеві.

Адміністративно-територіальний поділ (лат. Administratio – управління, керівництво) – система територіальної організації держави, на основі якої утворюються і функціонують органи державної влади і управління.

Анклав (франц. Enclave) – частина території однієї держави, оточена з усіх боків територією інших держав.

Геоурбаністика – (від італ. Urbanistica – наука планування міста) – наукова дисципліна, що вивчає просторову організацію (планування), еволюцію і функціонування міських систем різного рівня на базі поглиблення процесу урбанізації з характерним для нього зростанням різноманітності потреб людини.

Міське середовище – це сукупність умов життєдіяльності населення.

Містобудівна (міська) політика – цілеспрямована діяльність держави щодо формування сприятливого середовища проживання населення виходячи з умов історично сформованого розселення, перспектив соціально-економічного розвитку суспільства, національно-етнічних та інших місцевих особливостей.

Геополітика – науковий напрям, що вивчає залежність зовнішньої політики держав і міжнародних відносин від системи політичних, військово-стратегічних, екологічних, економічних зв'язків, зумовлених географічним положенням країни і іншими фізико- та економіко-географічними факторами.

Міська агломерація (від лат. agglomerare – приєднувати, накопичувати) – територіальне скупчення міських і сільських поселень навколо великого міста – ядра, об'єднаних різноманітними зв'язками (виробничими, комунально-господарськими, трудовими, культурно-побутовими, рекреаційними і ін.). Відрізняється високим ступенем концентрації населення.

Дезурбанізація – процес деконцентрації населення і розселення його поза містами, в певній мірі протилежний процесу урбанізації.

Інфраструктура (лат. infra – нижче, під і structure – будова, розташування) – сукупність споруд, будівель, систем і служб, необхідних для нормального функціонування і забезпечення повсякденному житті населення. До виробничої інфраструктури зазвичай відносять транспорт, зв'язок, енергетику, водопостачання; до соціальної інфраструктури (сфері обслуговування) – освіта, охорона здоров'я, роздрібну торгівлю, побутове обслуговування тощо.

Концентрація населення або території (лат. concentratio – скупчення, зосередження) – зосередження населення в окремих центрах, зонах, районах. Процеси концентрації підсилюють нерівномірність розміщення населення.

Мегалополіс (грец. megas – великий і polis – місто; походить від назви давньогрецького міста Мегалополь, що виник від злиття більш ніж 35 поселень) – найбільша форма розселення, що виникла в результаті зрощення декількох міських агломерацій.

Район (франц. Rayon – буквально промінь, радіус) – територія, що виділяється на підставі певних показників: економічних, соціальних, екологічних, адміністративних. Відповідно економічний район – територія, що відрізняється економіко-географічним положенням, природними, трудовими ресурсами, спеціалізацією, взаємозалежністю виробництва.

Регіон (лат. regio – область) – термін використовується і як синонім поняття «район», і для характеристики територій, які не мають чітко окреслених меж.

Рекреаційні ресурси – це ресурси, що сприяють відновленню здоров'я людини, створюють умови для гарного відпочинку.

Мережа поселень – сукупність всіх населених пунктів, розташованих на будь-якій території і характеризується їх людністю, густотою, взаєморозташуванням і конфігурацією ареалів, що може бути названо малюнком розселення.

Система розселення – територіально цілісна і функціонально взаємопов'язана сукупність поселень, яка складається в міру розвитку виробництва і системи обслуговування в рамках мереж поселень. Для визначення її кордонів і розвиненості основним критерієм служить інтенсивність зв'язків між поселеннями, яка вище в системі розселення, ніж поза нею. Розрізняються системи розселення різного ієрархічного рівня – локальні, регіональні системи розселення, система розселення країни.

Субурбанізація (від лат. suburbs або «передмістя» – «урбанізація передмість») – нова фаза розвитку процесу урбанізації, коли приміські зони починають рости швидше своїх центральних міст. Необхідною умовою для початку субурбанізації є розвиток транспорту для забезпечення перевезень між місцем проживання і місцем роботи.

Спеціалізація району – зосередження в районі виробництва певної продукції або певного виду послуг.

Територіально-урбаністична структура – співвідношення і взаємне розташування територій, яким властиві: розвиток урбанізації вшир і вглиб; сформованість малюнка мережі опорних міських центрів; зрілість міських агломерацій; просторова диференціація регіональних міських систем.

Трудові ресурси – частина населення країни, що володіє необхідним фізичним розвитком, розумовими здібностями і знаннями для роботи.

Урбанізація (від лат. urbanus – міський, urbs – місто) – це історичний процес підвищення ролі міст, міського способу життя і міської культури в розвитку суспільства, пов'язаний з просторовою концентрацією діяльності в

порівняно нечисленних центрах і ареалах переважно соціально-економічного розвитку.

Урбаністична структура – це співвідношення міських поселень різної величини (людності) в загальному їх числі, сумарною чисельності населення.

Урбанізована зона – складна і велика структура мегаполісного типу, яку характеризує інтенсивний розвиток міських поселень і зон їх впливу. Урбанізована зона включає кілька урбанізованих районів та характерна тільки для країн і регіонів з високим рівнем урбанізації.

Урбанізоване розселення – розселення в порівняно великих ареалах, які характеризуються високою щільністю міського і сільського населення, тісною інтеграцією з широкого набору функцій (виробничих, транспортних, культурних, обслуговування, рекреації, підготовки кадрів тощо), за образом і умовами життя населення, характером використання і охорони території.

Урбанізований район – порівняно великий ареал розселення з високою щільністю населення і високим рівнем розвитку міських поселень, який утворює система взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих один одного агломерацій і багатофункціональних центрів різного рангу.

Навчальне видання

СЕРЬОГІНА Дар'я Олександрівна

ЕКОНОМІКА МІСТА

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

*(для студентів денної та заочної форм навчання першого (бакалаврського)
рівня вищої освіти спеціальності 051 – Економіка)*

Відповідальний за випуск *О. І. Славута*
За авторською редакцією
Комп'ютерне верстання *О. Г. Ткаченко*

План 2020, поз. 116 Л

Підп. до друку 21.12.2020. Формат 60 x 84/16
Друк на ризографі. Ум. друк. арк. 6,7
Тираж 50 пр. Зам. №

Видавець і виготовлювач:
Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Маршала Бажанова, 17, Харків, 61002.
Електронна адреса: rectorat@kname.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК № 5328 від 11.04.2017.